

डॉ. बं. व. जाजू

दशो मस्त गो आँन

ई साहित्य प्रतिष्ठान

सादर करत आहे

द शो मस्त गो ऑन

डॉ. बं. न. जाजू

गाता रहे मेरा दिल

लेखक : डॉ. बं. न. जाजू

पत्ता : पत्ता: डॉ. बं. न. जाजू

ए2/402, शिवरंजन टावर्स

सोमेश्वरवाडी, पाषाण, पुणे 411008

सम्पर्क: व्हाट्सॅप क्र. 8668553115

ई मेल bnjajoooin@yahoo. co. in

मुखपृष्ठ- प्रणित जाजू

प्रणित जाजू हा लेखकाचा धाकटा नातू. प्रणितनं मुखपृष्ठ तयार केलं. लेखकानं त्याला फक्त पुस्तकाची थिम समजावून सांगितली. प्रणित 9 व्या वर्गात आहे. अभ्यासात चांगला आहे. आणि असे इतर छंद ही जोपासून आहे. त्याचा सगळ्यात आवडता छंद म्हणजे वाचन. त्यानं बरीच पुस्तकं वाचली आहेत. ह्या वयात ही त्याची एक छोटीशी लायब्ररी त्यानं तयार केली आहे. त्यात नुसती लहान मुलांचीच पुस्तक नाही तर इतर चांगल्या कथा कादंबऱ्या आहेत..

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क लेखकाकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रुपांतर करण्यासाठी लेखकाची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई (दंड व तुरुंगवास) होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author's copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts.

प्रकाशक : ई साहित्य प्रतिष्ठान
www.esahity.com
esahity@gmail.com
Whatsapp- 9987737237

प्रकाशन : ६ एप्रिल २०२५ (रामनवमी)

©esahity Pratishthan® 2025

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फॉरवर्ड करू शकता.
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापुर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापुर्वी ई- साहित्य प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

डॉ. बं. न. जाजू

जन्म २७ सप्टेंबर १९४३.

हे पुस्तक लेखकाने वयाच्या एकव्यांशीव्या वर्षी लिहिले आहे. त्यासाठी त्यांच्या स्मरणशक्ती व प्रतिभेला सलाम.

डॉक्टर बंकटलाल जाजू यांचा जन्म बुलढाणा जिल्ह्यातील एका शेती आणि व्यावसायिक पार्श्वभूमी असलेल्या कुटुंबात, एका लहानशा खेड्यात झाला. प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षण ग्रामीण भागात झालं. पुढे शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालय, औरंगाबाद येथून बी. ई. (मेकॅनिकल) आणि नंतर आय. आय. टी, मुंबई येथून एम. टेक. आणि पीएच. डी. पदव्या प्राप्त केल्या. 1966 ते २००१ असे पस्तीस वर्ष, महाराष्ट्र सरकारच्या तांत्रिक शिक्षण विभागात, शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालय अमरावती, पुणे, औरंगाबाद, जळगाव येथे प्राध्यापक, विभाग प्रमुख, प्राचार्य अशा अनेक पदांवर काम केलं. त्यानंतर, जी. एच. रायसोनी इंजीनीरिंग कॉलेज, नागपूर येथे पाच वर्ष प्राचार्य आणि पुढे ह. व्या. प्र. मंडळ, अमरावती ह्यांच्या इंजीनीरिंग कॉलेज मध्ये, पाच वर्ष प्राचार्य म्हणून काम केलं. एक ख्यातीप्राप्त, विद्यार्थिप्रिय आणि आदरणीय प्राध्यापक व प्राचार्य.

डॉ. जाजू यांना महाराष्ट्र सरकारचा आदर्श शिक्षक पुरस्कार तसेच इंडियन अचिव्हर्स फाऊंडेशन इंडिया चा शिक्षा भारती पुरस्कार प्राप्त. सी. वी. रमन अवॉर्ड फॉर एक्सलन्स इन इंजीनीरिंग अँड टेक्नॉलजी तसेच इन्स्टिट्यूशन ऑफ इंजिनियर्स

इंडिया चा बेस्ट रिसर्च पेपर अवॉर्ड ही मिळाला. राष्ट्रीय आणि अंतरराष्ट्रीय स्तरावर ६५ टेक्निकल शोध प्रबंध प्रकाशित. युरोप, अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया व पोर्तुगल मध्ये, शोध प्रबंध वाचन केलं तसेच काही सेशन ही चेअर केले.

डॉ. जाजू इन्स्टिट्यूशन ऑफ इंजीनियर्स इंडियाचे फेलो तसेच कंबशन इंस्टिट्यूट ऑफ इंडिया आणि ISTEI चे आजीवन सदस्य आहेत.

डॉ. जाजू अमरावती, नागपूर, बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठात मॅबर ऑफ सिनेट, डीन ऑफ फॅकल्टी, मॅबर ऑफ अॅकडमिक कौन्सिल, मॅबर ऑफ बी, यू. टी. आर. , मॅबर ऑफ स्पेशल Examination कमिटी म्हणून काम केले. जीवनातील सर्व क्षेत्राशी जवळीक. साहित्य, नाट्य, संगित ह्यात विशेष रुचि. ते एक ख्यातीप्राप्त वक्ता असून त्यांनी आतापर्यंत जवळ जवळ २०० इन्व्हायटेड टेक्निकल Talks दिले आहेत.

मराठी वर्तमानपत्रात विविध विषयांवर 75 लेख प्रकाशित. एक कविता संग्रह व आठ पुस्तकं प्रकाशित झाली आहेत. त्यापैकी सात पुस्तकं ई साहित्य प्रतिष्ठान ह्यांनी प्रकाशित केली आहेत.

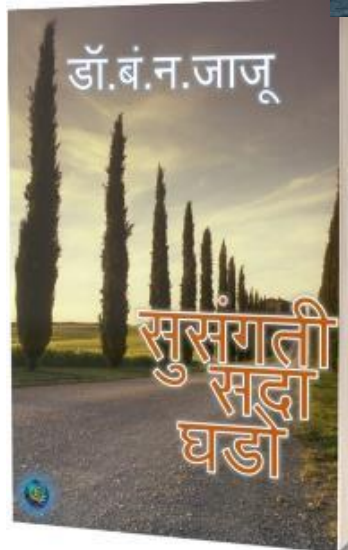
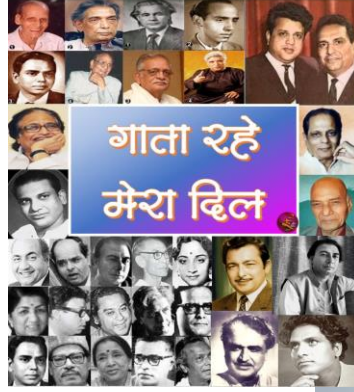
ह्या व्यतिरिक्त 2009 मध्ये, त्यांचे, “From entry to Exit—A Treatise on classroom Experiences “ हे शिक्षकांना अतिशय उपयुक्त असं पुस्तक इंग्लीश मध्ये आणि “ विद्रोह “ हा कविता संग्रह हिन्दी मध्ये प्रकाशित झाले आहेत.

-

Dr. बं न. जाजू यांची
ईसाहित्यवर
प्रकाशित पुस्तके

डॉ.बं.न.जाजू

अर्पणपत्रिका

माझ्या जीवनाला आकार व आधार देऊन,
आयुष्यभर मला यथार्थ साथ देऊन,
अनेक आठवणी मागे सोडून गेलेली
माझी प्रिय पत्नी
प्रेम(प्रेमलता)
हिला

अनुक्रम

मनोगत : आठवणींचे अंतरंग

1 द शो मस्ट गो ऑन

2 कालाय तस्मै नमः

3 अनामिक बंधांच्या निःशब्द भावना

4 आठवणींचा निळा पारवा

5 तू असायला हवी होतीस

6 गोल्डन ज्युबिली

7 तू नसतीस तर

8 सारखा काळ चालला पुढे

9 ऋणानुबंधाच्या जिथून पडल्या गाठी

10 पुन्हा जागल्या आठवणी

11 दहा वर्षः काळ कधी थांबलाय ?

12 ती जिवंत असती तर

द शो मस्ट गो ऑन

मनोगत : आठवणींचे अंतरंग

मनोगत: आठवणींचे अंतरंग

माझी बायको वारली त्याला आता जवळ जवळ साडेदहा वर्ष झाली. 8 नोव्हेंबर 2014ला ती वारली. गेली दहा वर्ष मी, तिच्या अनंत आठवणींची पानं उलगडत दर आठ नोव्हेंबरला तिला श्रध्दांजली म्हणून एक लेख लिहतो. हया पैकी बरेच लेख अमरावतीच्या 'दैनिक हिंदुस्थान' ह्या वर्तमान पत्रात प्रकाशित झाले आहेत. ते सर्व लेख आणि काही प्रकाशित न झालेले लेख हयांचं संकलन करून मी त्यांचं एक पुस्तक प्रकाशित करावं असा काही वाचकांचा, माझ्या जवळच्या काही मित्रांचा आणि नातेवाईकांचा आग्रह होता. हे सर्व एका ठिकाणी उपलब्ध व्हावं असं मलाही आताशा वाटत होतं. म्हणून हे सर्व लेख आणि त्या अनुषंगानं त्यात आणखी थोडी भर घालून मी शेवटी हे पुस्तक लिहायला घेतलं.

तिची आठवण मला रोज ह्या ना त्या कारणानं होतच असते. ह्याच अनंत आठवणी पदर दर पदर मी माझ्या ह्या लेखांमधून दरवर्षी उलगडत गेलो. ती गेल्या नंतर गेली दहा वर्ष मी कसं जगतो आहे, ती असती तर ह्या दहा वर्षांत काय फरक पडला असता ह्यावर ही मला थोडं लिहावंस वाटत होतं. माझ्या सारख्या ज्या अनेकांच्या वाट्याला हे दुःख आलं आहे, त्यांच्याशी हे सर्व शेअर करून मन हलकं करावं ही त्या मागची भावना. काल रात्री लिहता लिहता इथेच थांबलो. सकाळी उठताच समोर कॅलेंडर कडे लक्ष गेलं. आज पौर्णिमा, आज होळी. ह्या

होळीच्याही अनंत आठवणी नजरे समोरून सरकू लागल्या. विशेषतः लग्नानंतरच्या पहिल्या होळीच्या. तो फाल्गुनी उल्हास, तिनं माझ्या जीवनात भरलेले ते रंग, सर्व सर्व आठवत गेलं. आणि परत हळवा झालो. उठून सरळ कागद, पेन हातात घेतलं आणि मनात आलेल्या ओळी लिहून काढल्या. ह्या त्या ओळी; जशाच्या तशा.

“ झोपतो मी रात्रीचा ठेवून उघडी लोचने, न्हाहतो रोज मी अंगावरी घेऊन उन्हे।

अवसेने अंधारलेले, आकाश रोज पाहतो, चांदण्या पुनवेची मी, वाट रोज पाहतो.

आज पौर्णिमा खरी अन् तम हरेल शेवटी, सोबतीच्या चांदण्याला शोधीन चंद्रम्याच्या तटी.

देहरूपी ना गवसता, नादात मी शोधीन तुला, हरले जरी हे नेत्र माझे, गंधात मी शोधीन तुला.

अशी ही विचार श्रृंखला सुरू झाली. आणि मग भरकटलेल्या सारखं काय काय आठवायला लागलं. परत आठवले लग्न ठरल्या पासून लग्न होईपर्यंतचे ते चौदा महीने आणि त्या चौदा महिन्यात आम्ही एकमेकांना लिहलेली ती 61 पत्र. आमच्या मनाची त्यावेळची अवस्था आणि मनातून निघालेल्या ह्या ओळी—

‘ घडी मिलन की दूर थी, न दिन कटते न कटती राते,

बस शब्द ही थे साथ, लिखने और करने बाते’

बोलते वह भाव मनके, और सुनाते गीत मनके,

रोज थी आराधना, बस, कब मिलेंगे मीत मनके.
 सिर्फ बिस कोसो की दूरी, मिल न पाये पर कभी,
 संस्कारो के इन बंधनोमे, अरमान डुबोये सभी.
 लिखना न था वह पत्र का, बात मनकी बोलते,
 कभी प्यार, कभी शिकवे गिले, तकदिरो को कोसते.
 विश्वास था खत्म होगा इंतजार, और होगा मिलन,
 फिर मिटेगी प्यास ये, फिर बुझेगी ये अगन.
 और हुआ विश्वास सच, पूरा हुआ और ये सपन.
 प्रेम से बाहे भरी, आंखे मिली और मन से मन.
 और अब प्रेम के मृत्यु के बाद—
 पर इस कदर बिछडी हो अब, दे सदा मन को चुभन
 राते कटे तनहाईयोमे, विरानो मे भटकता है मन.
 यह भी होगा खत्म, और अंत होगा एकदिन,
 फिर सदा हम साथ होंगे, साथ होंगे रात-दिन.

मनाच्या ह्या अशा अवस्थेत जगताना सहजीवनाच्या आठवणीचे ते दिवस
 मनाला खूप धीर देतात. आधार देतात. त्या आठवणींचं गाठोडं बगलेत घेऊन गेली
 दहा वर्ष प्रवास सुरू आहे. तिच्या पुण्यतिथीला त्या, दरवर्षी उत्कटतेनं जाग्या
 होतात. पदर दर पदर उलगडलेल्या त्या तुकड्या तुकड्यांना एकत्र बांधण्याचा हा

माझा प्रामाणिक प्रयत्न आहे. वाचणाऱ्याच्या मनाचा ठाव घेईल अशी आशा आहे. तसं झालं तर माझं मन थोडं हलकं होईल आणि द शो विल गो ऑन.

शेवटी एका गोष्टीचा आवर्जून उल्लेख करावासा वाटतो. हे लेख मी वेगवेगळ्या वर्षी लिहले आहेत. त्या त्या वर्षी मनात जे जागं झालं, मनात जे आलं ते लिहित गेलो. काही काही प्रसंगांचा, काही काही गोष्टींचा उल्लेख एकापेक्षा जास्त लेखात आला असेल. कृपया ती पुनरावृत्ती समजू नये. त्या त्या लेखात त्या गोष्टीचा किंवा प्रसंगाचा संदर्भ देणं आवश्यक असल्यानं मी तसं केलं आहे. ते अनाटायी परत आलेलं नाही ह्याची मी माझ्यापरिनं काळजी घेतली आहे.

ज्या अनुक्रमानं मी हे लेख लिहले आहेत त्याच अनुक्रमानं मी ते ह्या पुस्तकात दिले आहेत.

पुस्तक वाचून आपला अभिप्राय कळवला तर मला हलकं वाटेल. बरं वाटेल.

डॉ. बं. न. जाजू

मोबाइल--8668553115

द शो मस्ट गो ऑन

शनिवार दिनांक 8 नोव्हेंबर 2014 ला माझ्या बायकोचं हृदय विकाराच्या तीव्र झटक्याने निधन झालं. त्यावेळी आम्ही अमरावतीच्या डॉक्टर अविनाश चौधरी यांच्या डायलिसिस सेंटर मध्येच होतो. दर शनिवारी नऊ ते एक वाजेपर्यंत आठवड्यातून एकदा आम्ही तिचं डायलिसिस करायचो. आणि पुढचे सहा दिवस अगदी ती नॉर्मल माणसासारखी असायची. घरची बाहेरची सर्व काम करायची.

खरं म्हणजे माझी पत्नी प्रेमलता, हिला जन्मापासून डावी किडनीच नव्हती. आणि आम्हाला ते गेल्या आठ वर्षांपूर्वी म्हणजे ती 58 वर्षाची झाल्यावर कळलं. त्यावेळी मी नागपूर रायसोनी इंजिनिअरिंग कॉलेजचा प्राचार्य होतो. काहीतरी वेगळ्या कारणाने तिच्या पायावर सूज आली. डॉक्टरांनी आम्हाला विविध चाचण्या करायला सांगितल्या. या अंतर्गत सोनोग्राफी केल्यानंतर आम्हाला हे कळलं. मग आम्ही नागपूरच्या नेफरोलॉजिस्ट डॉक्टर आचार्य यांची चार महिने ट्रीटमेंट घेतली कारण उजवी आणि एकुलती एक किडनी थोडी सांसर्गिक झाली होती. आमचे चेअरमन रायसोनी यांना खरं कारण सांगून त्यांची मनधरणी करून मी एप्रिल दोन 2006 ला नागपूर सोडून आपल्या स्वग्रामी, स्वगृही अमरावतीला आलो. माझे भाऊ, बहीण तिचे भाऊ, बहीण, पुतणे- भाचे असा मोठा परिवार अमरावतीला आहे. आणि ह्या सगळ्या गोतावळ्यात ती रममाण होईल हा माझा उद्देश होता.

मे 2006 पासून ते आठ नोव्हेंबर 2014 पर्यंत डॉक्टर अविनाश चौधरींकडे आम्ही दर दोन महिन्यांनी तिच्या सर्व रक्त चाचण्यांचे रिपोर्ट घेऊन जायचो. तिची डॉक्टर अविनाश चौधरीं वर मनापासून श्रद्धा होती, आणि योगायोग बघा डॉक्टर चौधरींच्या दवाखान्यातच तिचं डायलिसिस व्यवस्थित चालू असताना, दहा वाजेपर्यंत ती पेपर वाचत असताना, दोन मिनिटात तिला मासिव्ह कार्डिऑक अटॅक आला. आमच्या सुदैवाने डॉक्टर खालच्या मजल्यावर होते' चार मिनिटात धावत वर आले. जे करायचं ते त्यांनी शेवटपर्यंत केलं. पण तिचा प्राण गेला. वेळ टळत नाही म्हणतात पडल्यापडल्या घरच्या अंथरुणात शांत झोपेत असलेल्या माणसालाही कायमची झोप येते.

तिच्या मृत्यूनंतर घरात नातेवाईक, ईस्ट मित्रांची, सांत्वन देण्यासाठी गर्दी होती. तिला कधी न आवडणारे कर्मकांड ही चालू होते. माझं दुःख गोंजारायला ही मला वेळ नव्हता. निदान दिवसा तरी. पण रात्र माझी असायची. मी रात्री दोन वाजता उठून बसायचो, आणि गेल्या 45 वर्षांचा जीवन पटल माझ्या डोळ्यासमोरून सरकू लागायचा. त्याला, आज, मला एकांत मिळाल्यानंतर शब्दरूप देतो आहे.

पंचेचाळीस वर्षापूर्वी माझं प्रेम शी लग्न झालं. तिचं नाव प्रेमलता म्हणून मी तिला नेहमी प्रेम या नावाने हाक मारायचो. खरं म्हणजे आमचं लग्न ठरल्यानंतर काही अपरिहार्य कारणामुळे, मुहूर्त नसल्यामुळे आमचं लग्न 14 महिन्यांनी झालं. ह्या 14 महिन्यात आम्ही एकमेकांना साठ पत्रं लिहिली. ती तारीख वार लावून तिची एक फाइल मी करून ठेवली. ती अजून माझ्याकडे आहे. म्हणजे आमचं हे लग्न ठरवून केलेलं प्रेम. लोक प्रेम करून मग लग्न ठरतात.

लग्नानंतरच्या पहिल्या दिवस- रात्रीपासून आम्ही एकमेकांना चांगलेच परिचित होतो. खरं म्हणजे ह्या चौदा महिन्यात आर्वी ते अमरावती हे फक्त साठ किलोमीटर अंतर असूनही आम्ही फक्त एकदाच भेटलो. अमरावतीला.तेही माझी साळी शांता ही बरोबर असताना. आम्ही तिघांनी चोरून त्या रात्री अमरावतीच्या चित्रा टॉकीज मध्ये हमराज हा सिनेमा पाहिला. तेवढीच प्रत्यक्ष भेट. लग्नानंतर 1969 च्या डिसेंबरच्या महिन्यात आम्ही रुक्मिणी नगरातल्या एका अडीच खोल्यांच्या घरात आमचा छोटासा संसार मांडला. माझी आई बरोबर होती. तिला प्रेमचं भारी कौतुक. प्रेम नं ही आपल्या जन्मदात्या आईवर प्रेम केलं नसेल इतकं प्रेम माझ्या आईवर केलं. माझी आई अगदी जिवंत असे पर्यंत. प्रेमचा मोहक आणि मनमिळावू स्वभाव अस्ल्यान तिने माझे भाऊ-बहिणी, पुतणे, भाचे, भाच्यांच्या बायका ह्या माझ्या सर्व नातेवाईकांना आपलंसं करून घेतलं. ही सर्व मंडळी तिची अगोदर,आणि नंतर माझी आठवण करायचे. इतक्या अल्पशा अवधीत आपल्या सासरच्या माणसांना स्वीकारून, आपलं माहेर ती विसरली होती.

माझा दुसरा मोठा परिवार म्हणजे माझ्या मित्रांचा अन् माझ्या विद्यार्थ्यांचा. त्यांचं आदरातिथ्य करून त्यांच्याशी तासन-तास गप्पा मारणं हा तिचा आवडीचा कार्यक्रम. 14 नोव्हेंबर च्या दैनिक हिंदुस्थानात माझे विद्यार्थी प्राध्यापक डॉक्टर आशिष महल्ले यांच्या तिच्याबद्दल आलेल्या लेखातलं अक्षर न् अक्षर सत्य आहे. माझ्या 40 वर्षांच्या कारकिर्दीत माझ्या अनेक बदल्या झाल्या. मी जवळ जवळ तेरा घर बदली .पण हे सगळं करताना बांधाबांध करताना सामानाचा एकही खोका मी पॅक केल्याचं मला आठवत नाही. सगळं ती करायची. घरच्या थोड्याशा ही कामाला ती मला हात लावू घायची नाही. त्यामुळे घरात रोजच्या चहापाण्यासाठी

लागणारा साखरेचा डब्बा सुद्धा कुठे ठेवलेला असतो हे आता आता पर्यंत मला माहित नव्हतं. गेल्या वर्षापासून, तिची किडनी जवळजवळ डॅमेज झाल्यापासून संध्याकाळचा चहा मी करायचो, कधीकधी कपडे वाळू घालायला मदत करायचो. तर तेही तिला आवडत नसे. माझी मोठी बहीण गावातच असते. तिची बहीण, धाकटा भाऊ दिनेश घरी वारंवार यायचे' त्यांच्याजवळ म्हणायची' हे अशी घरची कामं करतात ते मला मुळीच आवडत नाही. माझ्यानं होईल तसं मी करेन.' बरं ह्या सर्वांशी ती प्रत्यक्ष किंवा फोनवर बोलत असायची. दिनेशची (तो ही आता साठ वर्षांचा आहे) तर दिवसातून किमान एक चक्कर आमच्या घरी झालीच पाहिजे. आणि मग आला की किमान एक तास तरी ते भाऊ-बहिण बोलत बसायचे. मला बऱ्याच वेळा वाटायचं की हे भाऊ-बहिण रोज तासभर काय बोलतात. कशावर बोलत असतील. माझ्या बहिणीशी किंवा तिच्या धाकट्या बहिणीशी तसंच .तासभर गप्पा. माझ्या मुलीचा, प्राचीचा, दिवसातून दोन वेळा तरी नाशिक वरून फोन यायचा. दर वेळी त्यांचं तीस तीस मिनिटं बोलणं सुरू असायचं.

माझ्या जीवनाचा ती अविभाज्य अंग होती. माझं दुसरं मनच. कधीही कुठेही मग ते ऑफिसमध्ये असो बाजारात असो, ट्रेन मध्ये असो, कुठेही काही मला आडलं, मी द्विधा मनस्थितीत असलो आणि आता काय करावं असं वाटलं की मी तिला फोन करायचो. प्रेम ऐसा ऐसा है. क्या करू? मग ती मला तिचा सल्ला द्यायची.

मला आठवतं, मी बॉम्बे आय.आय.टी.तून 1977 ला एम.टेक केलं. त्यानंतर, पीएच.डी. साठी प्रेम एक सारखी माझ्या मागे लागली. तिच्या आग्रहामुळे

मी सतत तीन वर्ष पीएच.डी. साठी अर्ज केला आणि तिन्ही वर्षी मी आय.आय.टी.त सिलेक्ट झालो. पण सरकारने मला डेप्युटेशन दिलं नाही. चौथ्यांदा तर मी अर्जच करणार नव्हतो.पण तिनी सारखा तगादा लावल्यामुळे मी डिसेंबर 1980 मध्ये अर्ज केला. मार्च 1981 ला मुलाखत झाली. आणि नेहमीप्रमाणे मी परत चौथ्यांदा सिलेक्ट झालो. जून मध्ये सरकारचं स्पॉन्सर शिप लेटर आय.आय.टी. बॉम्बेला द्यायचं होतं. ह्या वेळी मात्र काहीही आढे वेढे न घेता आमच्या संचालनालयाने, मंत्रालयानं मला डेप्युट करण्याचं पत्र दिलं. घरी औरंगाबादला परत आलो तर प्रेम चा आनंद ओसंडत नव्हता. म्हणाली'मैने बोला नही था, ईसबार हो जायेगा. ' पुढे जुलैत आय आय टी ची फी भरायला गेलो. दोन दिवस वणवण भटकून एखादं छोटसं घर मिळतं का, याचा शोध घेतला. मिळालं नाही. हाताश होऊन औरंगाबादला परत आलो. तेव्हा मी औरंगाबाद इंजिनिअरिंग कॉलेज हॉस्टेलचा वार्डन होतो व वार्डन च्या कॉर्टर मध्येच राहत होतो. घरी हिला म्हणालो “, कसं करायचं? मी कसा जाऊ? मुलगा लोअर केजी ला. मुलगी चौथ्या वर्गात. हे वॉर्डन्स कॉर्टर एक दोन महिन्यात सोडावं लागणार. मग तुमचं काय?” प्रेमनं मला प्रचंड धीर दिला. अनेक ऑप्शन्स दिले. म्हणाली “आम्ही काढू कसे चार सहा महिने. तुम्हाला मुंबईला राहायला जागा मिळाली की आम्ही येऊ तिकडे. नाहीतर मी मुलांना घेऊन सहा महिने अमरावतीला जाते. तिथे सगळे नातेवाईक आहेत. होईल व्यवस्था. पण तुम्ही ही संधी दवडू नका.” एक दिवस आमचे प्राचार्य शहा साहेब घरी आले. ते आले, तसं चहा पाणी झाल्यानंतर हिनं त्यांना सगळं सांगितलं. शहा सर म्हणाले” यु मस्ट गो फॉर युवर पीएच.डी. आय विल नॉट आस्क मिसेस जाजू टू व्हेकेट कॉर्टर टिल यु गेट फॅमिली अकोमडेशन ईन

आय.आय.टी. बॉम्बे .” ही म्हणाली ‘आता झालं? आता न जाण्याचा विचार डोक्यातून काढून टाका. पण पहा देवाची अनंत कृपा. आठ दिवसातच बॉम्बे आय.आय.टी.हून माझा मित्र तिडके याचा टेलिग्राम आला. मला आय आय टी त एक वन रूम किचन अकॉमिडेशन मिळालं. मग आम्ही सर्व आय.आय.टीत शिफ्ट झालो. परमेश्वर कृपेने मला दोन-तिन महिन्यातच मोठं कॉर्टर मिळालं .मी तीन वर्षांत माझा थेसीस सबमिट केला. तीन वर्ष रोज सकाळी नऊ वाजेपासून ते रात्री अकरा वाजेपर्यंत मी आय आय टीत असायचो .फक्त दुपारी एक ते दोन वाजेच्या दरम्यान जेवायला यायचो अन संध्याकाळी सात ते साडे सात एवढाच, मी घरी असायचो. माझा सर्व संसार ,मुलं, मुलांचे शिक्षण सर्व सर्व तिनं सांभाळलं.

My getting Ph.D.,Changed the entire course of my life, which made me reach great heights of my career. I earned great respect and love of thousands of my students. I owe a lot and all to my wife Prem. ह्या सर्व आणि अशा अनेक सुख दुःखाच्या प्रसंगी गेली 45 वर्ष तिने मला यथार्थ साथ दिली. मला असणाऱ्या छंदांचं कौतुक केलं. त्यांना जोपासून मला मनापासून प्रोत्साहन दिलं. खरं म्हणजे, माझे छंद म्हणजे तिच्या सवती. 5-5 तास नाटकांच्या तालमी घेणं, शनिवार-रविवार तासन तास ब्रिज खेळणं, कविता लिहित बसणं, अनेक विद्यालय मध्ये टेक्निकल- सेमी टेक्निकल टॉक्स ला जाणं, ह्या सर्व तिच्या- माझ्यातल्या वेळ चोरणाऱ्या गोष्टी. पण जर मी एखाद्या टॉक वरून परत आलो की कैसा रहा तुम्हारा लेक्चर, असं विचारून ती माझं कौतुकच करायची. माझी नाटकं पाहायला यायची. मी अभियांत्रिकी महाविद्यालय अमरावती येथे जवळजवळ दहा वर्ष दहा नाटकं दिग्दर्शित केली.

अन चार महाविद्यालयांचा मी प्राचार्य असताना आलेल्या अनेक गुंतागुंतीच्या, संकटाच्या प्रसंगी मला धीर द्यायची. सल्ला द्यायची. नेहमी म्हणायची ‘आपलं बरोबर आहे ना? आपला उद्देश चांगला आहे ना? मग गजानन महाराज तुमचं काही वाईट होऊ देणार नाहीत.

आता आता एक किडनी असल्याचे माहीत झाल्यानंतर ती उत्साहानं माझ्याबरोबर सत्तर दिवस मुलाकडे अमेरिकेत शिकागोला, विस-पंचवीस दिवस मुलीकडे लंडनला, केसरी टूर बरोबर सिंगापूर मलेशिया थायलंड ला मजेत फिरून आली. मला नेहमी म्हणायची “ काय का विचार करते रहते हो? अपनी सूरत आईने मे देखो. मै बिमार हू यह मेरी नही तुम्हारे सूरत पर से लोगो को समजता है. जो होगा होगा. भगवान मुझे ऐसी मौत दे की किसी को भी मेरा कुछ न करना पड़े.”(देवानं तित्चं ऐकलं). 15 नोव्हेंबर 2014 च्या दैनिक हिंदुस्थानात माझा पीएच. डी. चा विद्यार्थी, डॉक्टर आशिष महल्ले जो त्यावेळी एल आय टी नागपूर मध्ये असोसिएट प्रोफेसर होता,(आज ते शासकिय अभियांत्रिकी महाविद्यालय अमरावती चे प्राचार्य आहेत) याचा लेख आला. तो लेख कैलास वासी प्रेम बदल सगळं सांगून जातो. माझ्या अफाट मित्र परिवाराच्या, विद्यार्थ्यांच्या माझ्या सर्व नातेवाईकांच्या मनात तिनं तिच्या विलोभनीय व्यक्तिमत्त्वानं, प्रेमाच्या आणि मायेच्या भावनेनं, आदराचं स्थान मिळवलं होतं. यातले बरेच जण तर माझ्यापेक्षा तिला जवळची मानायचे. मनमोकळेपणाने गप्पा करायचे. मी 71 वर्षांचा आहे. माझ्या पिढीतल्या नवरा बायकोच्या जोड्या म्हणजे एकमेकांचं अविभाज्य अंग. क्षणाक्षणाला एकमेकांची गरज भासणाऱ्या, सुख दुःख वाटून घेणाऱ्या ह्या जोड्या फुटल्या की काय होतं हे आता मला जाणवतं आहे, पुढेही ते तिव्रतेनं जाणवणार आहे.

माझी मुलगी प्राची अनु जावई नितीन, माझा मुलगा पराग आणि सून रचना ह्या अतिशय चांगल्या संस्कारात वाढलेल्या मुलं मुली आहेत. एखाद्या पोरक्या पोर्याची काळजी घ्यावी तशी माझी मुलं माझी काळजी घेत आहेत;. पण

क्षणाक्षणाचा तिचा सहवास, तिचं आजूबाजूला असलेले अस्तित्व कोणीही भरून काढू शकणार नाही.

आर्किटेक्ट तुळजापूरकरांचं, जे माझे मित्र होते, दोन तीन महिन्यापूर्वी, त्यांचं असचं अकस्मात निधन झालं. इतकं प्रसन्न व्यक्तिमत्त्व , सर्वांना आवडणारा नुसता आर्किटेक्टच नाही तर साहित्यिकही, अकस्मात सर्वांना सोडून गेला. रोज सकाळी तुळजापूरकर वहिनी फिरायला जातात. मी ही जात असतो. केव्हाकेव्हा समोरासमोर आलो तर आम्ही एकमेकांना नमस्कार चमत्कार करतो. पण तुळजापूरकर वारल्यापासून, वहिनींच्या समोर उभा करायची माझी हिम्मत झाली नाही. प्रेम वारल्यानंतर च्या दहाव्या दिवशी सकाळी फिरायला गेलो असताना तुळजापूरकर वहिनी आणि मी समोरासमोर आलो. माझी बायको वारली हे त्यांना माहीत होतं. समोरासमोर आल्याबरोबर आमचे दोघांचे हात वर आकाशाकडे गेले. मनातल्या मनात दोघं ही म्हणत होतो परमेश्वराची इच्छा. मी माझा उजवा हात त्यांच्या माझ्याकडे, तुझं माझं म्हणतात असा फिरवला. तोंडाने एक शब्दही दोघं बोललो नाही. निःशब्द. मी मनात मात्र म्हणालो वहिनी तुम्ही माझ्यापेक्षा पाच-सहा वर्षांनी लहान असाल पण तुमचं दुःख माझ्यापेक्षा फार मोठे आहे. परत जायला वहिनी जेव्हा वळल्या तेव्हा जाताना एकच वाक्य बोलल्या-

“ पण सर, द शो मस्ट गो ऑन”. मी मनात म्हटलं हो मॅडम, The show must go on, and it will go on. I assure you and all that I will fight it out and see that it will not be a flop show.

कालाय तस्मै नमः

‘ जानता हूँ वक्त हर दुखी दवा है पर इस आगको बुझ ने ना दे, यादे वह हवा है ‘ कालाय तस्मै नमः. असं म्हणतात की कुठल्याही दुःखावर काळासारखा दुसरा उपाय नाही. असेही म्हणतात की दिवसामागून दिवस जायला लागले की हळूहळू दुःखाची तीव्रता कमी होते अन् पुढे पुढे तर त्याचा विसर पडायला लागतो. माझ्या पत्नीचं निधन व्हायला आज एक वर्ष होतंय. मागच्या वर्षी आठ नोव्हेंबरला अकस्मात ती वारली. ती वारल्यानंतर दैनिक हिंदुस्थान मध्ये ‘ द शो मस्ट गो ऑन ‘ हा माझा लेख प्रकाशित झाला होता. त्या लेखाच्या शेवटी, मी 1960 ला नवव्या वर्गात बुलढाण्याला शिकत असताना पाहिलेल्या ‘ दोन घडीचा डाव ‘ ह्या मराठी चित्रपटातलं एक गाणं लिहिलं होतं. त्याचं शेवटचं कडवं असं होतं—“ मरणारा तो जगास मुक्तो, त्याच्या मागे कोणी जो उरतो, दोन दिवसात ची शोक विसरतो, ओसरुनी रडे, सारखा काळ चालला पुढे. “ खरंच ही जग वहिवाट आहे. दोन दिवसात लोक शोक विसरतात; पण त्या दुःखाची तीव्रता कमी होईपर्यंत आणि नंतरही माणसाला कुठल्या मनस्थितीतून जावं लागतं हे गेलं वर्षभर मी अनुभवतो आहे. आणि आता ही अनुभवत आहे. माझी पत्नी मला अचानक सोडून गेली आणि ती गेल्याबरोबर माझ्या जीवनात अनेक स्थित्यंतरे आली. त्यातला सगळ्यात मोठं म्हणजे मला माझं अमरावती चं घर सोडून मुलाकडे पुण्याला राहायला जावं लागलं. ती वारल्यानंतर पंधरा-वीस दिवसातच माझा मुलगा, जावई मुलगी आणि सून सगळेच म्हणायला लागले की बाबा आता एकटं अमरावतीला राहायचं नाही. आमच्या बरोबर पुण्याला चला. मी दोन-तीन दिवस सर्व गोष्टींचा

सारासार विचार केला. त्या वेळी मी हनुमान व्यायाम प्रसारक मंडळाच्या टेक्निकल शाखेचा अॅडव्हायझर म्हणून काम करत होतो. कॉलेजात एक दिवस माझे मित्र प्राचार्य डॉक्टर मराठे, डॉक्टर चेंडके आमचे रजिस्टर ढोले व रविभाऊ भांडेकर एकत्र बसलो होतो. मी त्यांना माझी मुलं पुण्याला शिफ्ट होण्याविषयी सांगत आहेत असं सांगून त्यांचा सल्ला मागीतला. प्राचार्य मराठे तर म्हणाले सर तुम्ही एकटे कसे, आम्ही आहोत ना सर. आपल्या कॅम्पस मध्ये माझ्या शेजारी राहायला या आणि कामात आपलं मन बुडवून टाका. रवी भाऊ खांडेकर हसत हसत म्हणाले सर तुम्ही नशीबवान आहात की तुमची मुलं तुम्हाला त्यांच्या जवळ राहायला बोलावताहेत. नाही तर आजकाल मुलांना आपले म्हातारे आई बाप नको असतात. आईबापांना वृद्धाश्रमाची वाट दाखवतात. खरंच मी नशीबवान आहे. सर्व गोष्टींचा विचार करून पुण्याला मुलाकडे मी राहायला गेलो. एखाद्या पोरक्या मुलाला सांभाळावं तशी माझी मुलं माझी काळजी घेतात. आज दुसऱ्यांदा, चार महिन्या नंतर माझ्या घरी अमरावतीला आलो. घरात आलो अन् सर्व आठवणी परत येऊन सारखे डोळे भरून यायला लागले. गेल्या पंचेचाळीस वर्षांच्या माझ्या जीवनाचा पटल माझ्या डोळ्यासमोर सरकायला लागला. काल रात्री अकरा वाजता झोपलो आणि एक वाजताच जाग आली. परत झोपच येईना. मग समोर कागद पेन घेतलं आणि हे लिहायला बसलो.

अमरावती सोडणं हे मी म्हटल्याप्रमाणे माझ्या जीवनातलं मोठं स्थित्यंतर. मग सगळी दिनचर्या बदलणं, मित्रपरिवार बदलणं, ते फ्लॅट सिस्टिम मध्ये राहणं, जेवण्या खाण्या मध्ये झालेले बदल, हवामान अशा अनेक स्थित्यंतरां मधून मी जातो आहे. खरं म्हणजे मला कसलीही खंत नाही. काही कमी नाही. पण तिच्या

जाण्याच्या एका वजाबाकी नं माझ्या जीवनाची बेरीज शून्य झाली आहे. आयुष्यभर तिनं सुखदुःखात चढाव उतारात, लहान मोठ्या गोष्टीत मला दिलेली साथ आठवली की आता जीवन कधी कधी अर्थहीन वाटायला लागतं. सर्व चांगलं आहे. आयुष्य व्यवहार अर्थानं मजेत चाललयं. पण सुरुवातीला मी म्हटल्याप्रमाणे ” इस आग को बुझने ना दे, यादे वह हवा है.” हे खरंच आहे. माझं पुण्याचं रुटीन अगदी सेट झालंय. सकाळी माझ्या दोन्ही नातवांना शाळेत सोडणे, कधी टेक्निकल, कधी साहित्य लिहिणं, वाचन, इन्व्हाईटॅड टॉकसला जाणं, एम.टेक., पीएच.डी. परीक्षेला परीक्षक म्हणून बऱ्याच इंजीनियरिंग महाविद्यालय जाणं. आणि सगळ्यात मोठं म्हणजे मराठी कादंबऱ्या, कथा, लेख वाचणं हे माझं रुटीन. खरं म्हणजे साहित्य वाचण्यात माझा अर्धा वेळ जातो आणि त्यात माझं मनही गुंतत. गेल्या अकरा महिन्यात मी पु.ल. देशपांडे, विजय तेंडुलकर, जयवंत दळवी, विद्याधर पुंडलिक, शांता शेळके, व. पु. काळे भाऊसाहेब खांडेकर, शशी देशपांडे यांची किमान 70 तरी मराठी पुस्तकं वाचली. वाचन हा खरा सर्वार्थानं दुःख विसरण्याचा विरंगुळा आहे. बऱ्याच वेळा मी माझ्या मुलाचं, त्याच्या मित्रांचं (सर्व आय टी वाले) धकाधकीचं आणि घाईचं जीवन पाहतो. या मंडळीचं वाचन शून्य आहे. वेळात वेळ काढून आपला वाचनाचा छंद जोपासणं या पिढीत शंभरात फक्त पाच ते दहा जणांना जमतं. मग मला वाटतं वाचण्याच्या आनंदाला मुकणाऱ्या ह्या दुर्दैवी पिढीचं उतारवयात आयुष्य कसं जाईल. माझ्या अनुभवावरून सांगतो, वाचनाचा छंद मी जीवनभर जोपासला आणि माझ्यावर कोसळलेल्या दुःखाची तीव्रता कमी करण्यात त्याचा केवढा मोठा वाटा आहे हे मलाच महित आहे. कधी कधी तर आठवणींचं चक्र सुरू झालं तर मला रात्री दोन वाजता जाग येते.

डोळ्याला डोळा लागत नाही. आणि मग सकाळपर्यंत मी एखादं पुस्तक हातात घेतो आणि वाचत राहतो. वाटतं हे नसतं तर कसा वेळ गेला असता? कशा रात्री गेल्या असत्या? कदाचित माझ्यासारख्या एकट्या झालेल्या, पतीची किंवा पत्नीची साथ सुटलेल्या अनेक बंधू-भगिनींचा हाच अनुभव असावा. आज तिला जाऊन एक वर्ष झालं. तिच्या पावन स्मृतीला मी अभिवादन करतो. माझ्याच दोन ओळीत मला असं म्हणता येईल, “

“कौन कहता है तुम चली गई, तुम तो मेरे पास हो. वो घंटो बाते करना वो हसना, मिठी आवाज का एहसास है. जो बिती उससे बहुत कम बची है जिंदगी, यह काल मेरा साथ दे, बस यह ही है बंदगी . ” कालाय तस्मै नमः महा कालाय तस्मै नमः

अनामिक बंधांच्या निःशब्द भावना

चार दिवसांपूर्वीच नाशिकहून माझ्या मुलीनं मला एक कविता पाठवली-

I had my own notion of grief, I thought that it was the sad time that followed the death of someone you love And you had to push through it to get to the other side. But I am learning there is no other side. There is no pushing through. But rather there is absorption, adjustment, acceptance. And grief is not something you complete

But rather you endure. grief is not a task to finish and move on, But an element of yourself. An alteration of your being. A new way of seeing. A new definition of self.

परवा आठ नोव्हेंबरला माझ्या पत्नीचं देहावसान होऊन दोन वर्षे होतील. वर दिलेल्या कवितेतील शब्दनशब्द मी गेली दोन वर्षे अनुभवतो आहे. खरंच, देअर इज नो अदर साइड अँड यू हँव टू पुश थ्रू इट. असं काहीच नसतं. खऱ्या अर्थानं ती एक स्वीकृती, तडजोड, स्वीकार करणंच असतं. चला आता हे भोगू (दुःख) आणि एकदाचं संपवून टाकू, असं काहीच नसतं. खऱ्या अर्थाने हा स्वतःत घडवून आणण्याचा किंवा आलेला बदल असतो. तुमच्या अस्तित्वात आलेला बदल. अँन अल्टरेशन ऑफ यूर बीईंग. आपण ज्या व्यक्तीवर मनापासून प्रेम करतो त्याच्या अस्तित्वाशी आपलं अस्तित्व किती एकरूप झालेले असतं याची

त्यावेळी आपल्याला कल्पनाही नसते. मला नीट आठवत नाही पण बहुदा व पु काळे यांनी की कोणी एका ठिकाणी लिहिलेलं ते मी वाचलंय “ माणूस मेल्यानंतर घर रितं होतं. मन मात्र भरून राहतं बऱ्याच आठवणींनी. त्याच्या अनामिक बंधांनी. आणि सहवासात घडलेल्या अनेक प्रसंगानी. कालचक्र थांबत नाही. आपण पुढे सरकत राहतो. आपल्यालाही आयुष्याचं पान कधीतरी गळून पडणारच असतं. कोणालाही हे विसरता येईल येत नाही आणि कोणी विसरू ही नाही. पती-पत्नीच्या संवादातील, त्यां नात्याच्या बंधांनी बांधलेल्या अनंत आठवणी आपल्या बरोबर असतात. मी मागच्या वर्षीच्या माझ्या एका लेखात आमच्या पिढीतल्या ह्या नवरा बायकोच्या जोड्या फुटल्या की मागे राहणाराचं जीवन कसं बेरंग, बेचव, अस्तित्वहीन झाल्यासारखं राहतं, ते लिहिलं होतं. कदाचित सर्वच पिढ्यांचं हे असंच असावं. पण प्रत्येक पिढीच्या भाव संबंदाचे संदर्भ वेगवेगळे असतात. काळ, समाज, सभोवतालची जीवनशैली ह्या सगळ्यांचा त्याच्यावर बेमालूम परिणाम होतच असतो. ” पगडी घरी नाही किंवा टोपी घरी नाही असं सांगणाऱ्या पत्नीचे संदर्भ वेगळे. तर हे घरी नाहीत किंवा हे जरा बाहेर गेलेत, येतील एवढ्यात, बसा. असं म्हणणाऱ्या पत्नीचे संदर्भ वेगळे. आणी, पता नही कहा गये, अभी तो यहा ही थे, म्हणणाऱ्या पत्नीचे संदर्भ त्याहून ही वेगळे.” मी फक्त माझ्या पीढीच्या अनामिक बंधना बदल बोलू शकतो. कारण आय वाज पार्टी टू इट. मी त्यातलाच एक. एकमेकांमध्ये गुरफटून गेलेली आमची अस्तित्व, त्या सहवासाच्या आठवणी, यांना बाजूला सारून पुढे जाता येत नसतं. देअर इज नो पुशिंग थ्रू.

अशा अनंत आठवणींचं गाठोडं बगलेत घेऊन पुढे चालत जायचं असतं. मला आठवतं, छेचाळीस वर्षांच्या आम्ही दोघांनी एकत्र घालवलेल्या आमच्या

जीवनात केवळ वीसच महिने आम्ही या ना त्या कारणामुळे एकमेकांपासून दूर राहिलो. कधी चार दिवस, कधी 10 तर कधी एक महिना, तर कधी सहा महिने असे. पण या आमच्या वेगवेगळ्या वियोगाच्या एकूण वीस महिन्यात, आम्ही एकमेकांना 118 पत्र लिहिली. ती मेल्यानंतर, मी ती पत्रं तारीख वार लावून ठेवली आहेत माझ्याजवळ. ही सगळी काही, प्रेमपत्र नव्हती. आमच्या मनोगताची, आमच्या हितगुजांची ही पत्र. एकमेकांशी बोलत राहण्याची, अभिव्यक्त करत राहण्याच्या ओढीची ही पत्रं. त्यात सगळं होतं. प्रेमही, रागही रुसवाही, ओढही, अगदि सगळं. माणसांची अस्तित्वं एवढी एकमेकांमध्ये मिसळून जातात. आणि म्हणूनच त्या अनामिक बंधांच्या आठवणीनं, त्याच्या त्या गाठोड्यांनं मन भरलेलं असतं. त्या आठवणी विसरता येत नाही आणि विसरूही नयेत. पुढचा मार्ग चालताना त्या आठवणींचा मोठा आधार असतो. अशा अनेक हृद्दय आठवणी माझ्या ही गाठोड्यात आहेत. त्या आठवताना कधी कधी भावनेच्या भरात आपण दुर्बल तर बनून जात नाही ना अशी भीती वाटायला लागते. कधीकधी सर्वच निरर्थक वाटायला लागतं. पण आयुष्यात काही वेळा आलेल्या काही कठीण प्रसंगात तिने दिलेल्या धीराची आठवण होते. नेहमी ती म्हणायची “सगळं व्यवस्थित होईल. परमेश्वर आपलं कधी वाईट होऊ देणार नाही” हे तिचे धीराचे, दिलेल्या हिंमतीचे बोल आठवतात, आणि बळ येतं. मी कुठेसं वाचलयं” स्त्रीमुळे आयुष्याला मार्दव येतं. उत्कट जाणीवा एकाएकी पडत नाहीत. आणि मुख्य म्हणजे मरणाची आठवण लांबत जाते’ अनिल कुलकर्णी यांनी त्यांच्या सॉलीटरी क्रिपर या पुस्तकात म्हटलं आहे, “ ती जिवंत असती तर काय झालं असतं? तिलाही अधिकाधिक वार्धक्याने घेरलं असतं. दुरच्या हाकेला भीत-भीत ओ द्यावी तसं

तिचं हसणं वाटलं असतं. तरीही तिच्या सहवासातलं स्वारस्य संपलं नसतं. मृत्युची वाट पाहताना सोबत दुसरं कोणी असलं म्हणजे केवढा धीर येतो? “ पण ही सोबत सुटली की मग आयुष्याच उसवून जायला लागतं. पण आठवणी च्या धाग्यांची घट्ट वीण सहजासहजी उसवत नाही. त्या निरगाठी सारख्या सोडता सुटत नाही. अश्या तिच्या बरोबरच्या अनेक आठवणींनी माझी कालक्रमणा सुरू आहे. मग ते मला मुंबई आय आय टीत पीएच.डी. साठी प्रवेश मिळण्यापासून तर ठराविक वेळी ते यशस्वी रित्या पूर्ण होण्यासाठी, तिने केलेली गजानन महाराजांची पोथीची पारायणं असोत, की माझी ॲन्जिओप्लास्टी चालू असताना ती यशस्वीरीत्या पूर्ण व्हावी, ह्यासाठी तिची जवळून चाललेली परमेश्वराची प्रार्थना असो, अशा आणि इतर अनेक. दुःखाच्या प्रसंगी, मला त्याची, तीव्रता जाणवू नये, मी मनाला ते लावून घेऊ नये म्हणून त्या विषयावर बोलायचे ती टाळायची. माझ्या शिकवण्याच्या पद्धतीला, माझ्या सर्व आवडींना, छंदांना भरभरून प्रोत्साहन द्यायची. मग ते माझं नाटकाचं वेड असो, कविता लिहिण्याचं असो किंवा ब्रिज खेळण्याचं असो. माझा मित्र प्राध्यापक जोशी तर नेहमी म्हणतो की तुझ्या यशात वहिनीचा फार मोठा वाटा आहे. अशा सुख-दुःखाच्या आठवणी, तिच्या प्रसन्न व्यक्तिमत्त्वाच्या आठवणी सारख्या बरोबर असतात. आणि मला अभिमान याचा आहे की केवळ मीच नाही, तर माझे ड्रायव्हर, आमच्याकडच्या कामावाल्या बायांपासून तर माझे विद्यार्थी, मित्र, नातेवाईक सर्व जण तिची वेळोवेळी आवर्जून आठवण काढतात. यामुळे या रितेपणातही भरल्या भरल्या सारखं वाटतं. माझ्या भावना मला नीट व्यक्त करता येत नाहीत, पण माझ्याच एका कवितेतील शब्द मला आठवतात, “मत कापते हातोमे मेरे लेखनी दो, मत शब्द दो निः शब्द गीतो को मेरे. मै खो चुका हू, भावना

को,चेतनना को, स्वप्न सुंदर और मीतो को मेरे. अब दर्द मेरी कल्पना खुद बन रही^a जब,मत और मुझको जख्म दो. आख मे आसू नही, जो घाव मेरे धो सके, मत और मुझको जख्म दो.” तिच्या द्वितीय पुण्यस्मरणाला श्रद्धांजली देताना सहज मनात आलेले भाव--- आसू खुषी के हो या गम के, दिल की भाषा होते है. छुपे दर्द और छलके खुषी की परिभाषा होते है. कभी चेहरे पर मत जाना है,वह कुछ और कहता होगा, आंखके आसू दर्द का आईना है, जो दिल खामोष सहता होगा. भावनाये भी निःशब्द होती है, कभी अव्यक्त रह जाती है, मरहम वक्त का लग जाता है,पर यादे टीस बनकर रहजाती है.” शेवटी एका शायराचा शेर आठवतो—‘ अगर मेरे एहसास बया हो जाते लफब्जो मे, तो कौन खबर लेता इन खामोशियो की .

“ Those who live in the hearts they leave behind, never die”.

आठवणींचा निळा पारवा

माझे एक जवळचे मित्र जगदीश सिन्हा, न्यायमूर्ती दिलीप सिन्हा यांचे मोठे भाऊ, यांच्या मोठ्या भगिनी राजेश्वरी सिन्हा यांची एक कविता मी 1961- 1962 ला विदर्भ महाविद्यालयात विद्यार्थी असताना कविसंमेलनात ऐकली होती. त्या वेळी मी बी. एससी. पार्ट वन चा विद्यार्थी होतो. राजेश्वरी ताई एम. ए.च्या विद्यार्थी होत्या. त्या कवितेतल्या काही ओळी मला अजून आठवतात—

आठवणींचा निळा पारवा
नील आकाशी मुक्त भरारे
अबोध त्याची अजून कुजबुज
फांदी फांदी मधूनी गळते,
आठवलेले विसरून जाता
विसरलेले पुन्हा पुन्हा आठवते.
पुन्हा पुन्हा आठवते.

खरंच जीवनातल्या अनंत आठवणी अशा असतात की त्या विसरायला होतच नाहीत. पुन्हा पुन्हा आठवतात. मग त्या प्रेमभंगाच्या, प्रिय व्यक्तिच्या वियोगाच्या असोत, अपयशाच्या असोत, यशाच्या असोत. आणि काही काही आठवणी तर अशा असतात की त्या आपण विसरूच शकत नाही. विसरूही नयेत. कारण त्या खऱ्या अर्थानं आपल्या उरलेल्या आयुष्याचा आधार असतात; उरलेल्या प्रवासाच्या हमसफर असतात. अशा प्रचंड आठवणींचं मोठं पण कधी न सोडता येण्यासारखं गाठोडं काखोटीला असलं की पुढचं पाऊल उचलायला शक्ती येते. मार्ग एकाकी, तरी प्रवास सुसह्य होतो.

माझी पत्नी निवर्तल्याला आज तीन वर्षे झाली. तिच्याबरोबरच्या 47 वर्षांच्या सहजीवनाच्या अनंत आठवणी बरोबर घेऊन मी गेली तीन वर्षे वाटचाल करतो आहे. पण स्वानुभवावरून सांगतो, ह्या आठवणी म्हणजे जगण्याचा मोठा आधार. व पु काळे यांच्या वपूझी मध्ये त्यांनी एका ठिकाणी लिहिलं आहे “पत्नी गेली की विश्व हरवलं. सुर सुरच राहतो. उरलेल्या आयुष्याचा संगीत होत नाही. सुर म्हणजे संगीताची जननी. बासरी ही नुसती भोकं असलेली बांबूची नळी असते. ओठातून फुंकर, प्राणाचे चैतन्य देणारा गेला की बासरीचा पुन्हा बांबू झालाच समजा. एका टोकाला कापडाचा तुकडा लावलेली ती झटकणी होते. प्रेम करणारी कितीही माणसं भोवती गोळा झाली, तरीही तो निव्वळ आर्केस्ट्रा होतो. पत्नी म्हणजे बासरी. त्याहीपेक्षा मी म्हणेन पुरुष म्हणजेच बांबूची नळी.”

वपुंचं म्हणणं खरं आहे. पण झटकणीलाही आपलं अस्तित्व असतंच. उरलेल्या आयुष्यावरची धूळ झटकत तिला जगावच लागतं. मग जगायला ही, पाऊल उचलायला ही शक्ती लागते. रखडत चालायचं नसेल तर(आणि तुम्ही तसं रखडत चालत राहणं त्या मृत आत्म्याला ही मंजूर नसतं) मग आपल्या छंदांना परत उजाळा द्यावा लागतो, जे आपल्याला आवडतं ज्यात आपल्याला आंतरिक आनंद मिळतो, अशा गोष्टी करत राहावं लागतं. आणि त्या करत वाटचाल करावी लागते. अन् मग ह्या उरलेल्या प्रवासाच्या टप्प्याटप्प्यावर त्या आठवणींचा आधार असतो, विरंगुळा असतो.

तिच्या मागच्या जन्मदिवसाला मला आठवण आली ती तिनं मला लिहिलेल्या एका पत्राची. आमचं लग्न ठरलं आणि पहिला लग्नाचा मुहूर्त निघाला तो दहा महिन्यांनंतर चा. आमच्या दुदैवानं तो पक्का केलेला मुहूर्तही जवळ

आल्यानंतर काही अपरिहार्य कौटुंबिक अडचणींमुळे आणखी चार महिने पुढे ढकलला. म्हणजे लग्न ठरल्यानंतर 14 महिन्यांनी आमचं लग्न झालं. ह्या 14 महिन्यात आम्ही एकमेकांना साठ पत्र लिहिली. ती अजूनही माझ्याजवळ आहेत. तिच्या मृत्यूनंतरच्या तिच्या मागच्या वाढदिवसाला सकाळी जागा झालो तो तिच्या आठवणींनी गलबलूनच. तसा हातात पेन घेतला अन तिच्या आत्म्याला पत्र लिहिलं.

प्रेम,

“मार्च 1968 मे हमारी सगाई हुई और शादी 1969 मई मे. इस दरम्यान हमने 60 पत्र एक दुजे को लिखे, यांनी हर महिने मे पाच. मुझे याद है 17 डिसेंबर 1968 का तुम्हारा वह पत्र जिसमे तुम ने लिखा था “परसो मेरा जन्मदिन था. आपका कब है?” और मेरे पत्र मे मैने लिखा था “ मेरा जन्मदिन तो 27 सितंबर को होगया. 37 पत्रो का आदान-प्रदान होने तक हमको एक दुजे का जन्मदिन मालूम नहीं था. फिर भी हमारे मन एक दुसरे के पास थे. देखो जमाना किस तरह बदल गया है? अब तो शादी से पहले ही जनम दिन के तोफे दिये लिए जाते है. मै भी हँपी बर्थडे कहना चाहता हू आज.पर ईंसान हू. आसमान तक पहुँच नहीं सकता. फिर भी यकिन करो प्रेम, 14 डिसेंबर 1968 को जितना मेरा मन तुम्हारे पास था,उतनाही आज भी है. “ हँपी बर्थ डे “

अशा ह्या आठवणी . ती आर्वी ची आणि मी अमरावतीचा. फक्त 60 किलोमीटर दूर. पण त्या 14 महिन्यात आम्ही दोघं फक्त एकदाच भेटलो. अमरावतीला. तेही तिचा बॉडीगार्ड म्हणजे तिची बहीण शांता बरोबर असताना. एकमेकांना साठ पत्रं लिहिणारी आम्ही पाच वाक्य ही भेटलो तेव्हा एकमेकांना

बोललो नाही. सरळ चित्रा टॉकीज मध्ये जाऊन तिन तास 'हमराज'हा सिनेमा बघत बसलो. चित्राच्या त्या अंधारात महेंद्र कपूर न गायलेलं, सुनील दत्त म्हणत असलेलं "तुम अगर साथ देने का वादा करो, मै युही मस्त नगमे लूटा ता रहू" हे गाणं चालू असताना आम्ही एकमेकांच्या डोळ्यात पाहिलेलं मला आठवतं. आणि त्या अंधारात डोळ्यात दिसलेला, केलेला तो वादा आम्ही 47 वर्षे निभवला. एकमेकांच्या यथार्थ साथीनं. सहजीवनानं. मला आठवते आमच्या त्या पत्रांमधली शुचिता, त्यातलं पावित्र्य. त्यात कुठेही उथळपणा नव्हता. आमच्या सुखी सोबतीची ती पाळंमुळं होती. आजकालच्या उतावळ्या प्रेमांना आणि त्यांच्या विदारक शेवटाना पाहिलं की मन विचलित होतं. आजकालच्या ह्या लोकांमध्ये पाऊल उचलण्याची शक्ती तरी उरते का? दे बिकम सो हॉलो. असं म्हणतात की एका यशस्वी माणसाच्या यशामागे एका स्त्रीचा हात असतो. मी यशस्वी माणूस आहे अस म्हणायला काहीच हरकत नाही. गेली 51 वर्षे मी तंत्र शिक्षणाशी निगडित आहे. आजही 75 वर्षांचा झाल्यानंतर, मी दोन दोन तास सलग उभं राहून इंजिनिअरींगच्या विद्यार्थ्यांना, प्राध्यापकांना शिकवतो. गेल्याच महिन्यात मी शेगाव येथील श्री संत गजानन महाराज कॉलेज ऑफ इंजीनियरिंग मध्ये बारा तास फायनल मेकॅनिकल ला एका विषयातील एक भाग शिकून आलो. इंजिनियरिंग च्या तिन पिढ्या मी शिकवल्या आहेत. एक मुलगी, तिचे वडील व तिचे आजोबा या तिघांनाही मी शिकवलं आहे. माझ्या एक्कावन वर्षांच्या वाटचालीत मला माझ्या असंख्य विद्यार्थ्यांचं, माझ्या अनेक सहकाऱ्यांचं प्रेम, आदर मिळाला. तो मी जोपासून आहे. पण माझ्या या वाटचालीत, माझ्या जडणघडणीत माझ्या बायकोचा फार मोठा वाटा आहे. ती माझ्या पाठीशी नाही तर मागेपुढे सर्वत्र होती,

छोट्या छोट्या गोष्टींची आठवण अनेकदा होते. दैनंदिन जीवनातल्या कराव्या लागणाऱ्या किंवा सामोऱ्या जायला लागणाऱ्या काही काही गोष्टींच्या प्रसंगांच्या वेळी तिची आठवण आजही होते. रिक्षा वाल्याशी भाडं ठरवलेलं किंवा रेल्वे वरच्या हमालाशी हमाली ठरवलेलं, तिला कधीच आवडत नसे. नेहमी म्हणायची, हे बिचारे आपल्या सामानाला अंगावर उचलून नेतात. यांच्याशी कसला भाव करायचा? त्यापेक्षा आपण आपल्या अंगावरचे कपडे थोड्या कमी किमतीचे वापरू शकतो. दारावर आलेल्या भाजीवाल्याला ती भाव विचारायची, पण ”ठीक से लगाना भैय्या” एवढच तिचे बार्गेन असायचं. मी बरेच वेळा हसून म्हणायचो “अगं त्याने ठीकसेच लावलेलं असतं. हे काय भाव करणं झालं?” देण्यातला आनंद काय असतो हे मी तिच्याकडून शिकलो. आमच्या कामावरच्या बाईच्या मुलीच्या दहावी पर्यंतची शिक्षणाची जबाबदारी तिने स्वतः वर घेतली. मला आठवतं, मी औरंगाबादच्या शासकिय अभियांत्रिकी महाविद्यालयाचा प्राचार्य म्हणून निवृत्त झाल्याबरोबर, नागपूरच्या रायसोनी इंजिनिअरिंग कॉलेजमध्ये प्राचार्यपदी रुजू झालो. रोज कॉलेजमध्ये जायला यायला रायसोनी यांनी मला ड्रायव्हर सह कार दिली. माझा ड्रायव्हर पदवीधर होता. तो तरुण अगदी नीटनेटका, सुस्वभावी, निर्व्यसनी होता. रोज जाता-येताना घरात येऊन माझी बॅग तो घ्यायचा आणि आणायचा. माझी पत्नी त्याच्याशी बोलायची, विचारपूस करायची. महिन्याभरानंतर तो एक दिवस आत आला तेव्हा त्याला हीनं, मुलं किती आहेत व केवढी मोठी आहेत, असं विचारलं. तो म्हणाला मॅडम सहा वर्षांची एक मुलगी अन 2 वर्षांचा मुलगा अशी दोन मुलं आहेत. मुलगी सिनियर के.जी।ला होती. माझी बायको त्याला म्हणाली मुलीच्या नावानं पोस्ट ऑफिस मध्ये एक 5 वर्षांचं

आर.डी. खातं उघड. दर महिन्याला दोनशे रुपये सरांकडून घेऊन त्या खात्यात जमा करत जा. मला नंतर म्हणाली “लडका अच्छा है. उसको हर महीने, अपने लडकी के शिक्षण के लिए, दो सौ रुपये दे दिया करो.” अशा अनेक प्रसंगाची मला आठवण येते. मी आय आय टीत जाऊन पीएच.डी. करावं म्हणून तिने केलेला पाठपुरावा, ते मी करत असताना मुलांची व घरची तिने अंगावर घेतलेली जबाबदारी हे सगळं मला आठवतं. मी पीएच. डी. झाल्यानंतर शोगावला जाऊन तिनं केलेलं महाराजांच्या पोथीचे एका बैठकीचं पारायण मला आठवतं. ती माझ्या पाठीशी होती की माझ्याबरोबर स्वतःही पीएच.डी. करित होती हे मला कधी कळलच नाही.

ज्या ज्या क्षणी काही कारणांनी मी थोडासा विचलित झालो की,” क्या हुआ?” असे विचारून लागलीच पाठबळ द्यायची. 2006 च्या एप्रिल मध्ये पाच वर्ष काम करून, रायसोनी सोडून, मी अमरावतीला स्वगृही परत आलो व दुसऱ्या दिवशीच हनुमान व्यायाम प्रसारक मंडळाच्या अभियांत्रिकी महाविद्यालयात प्राचार्य म्हणून रुजू झालो. अगदी प्रामाणिकपणे सांगतो, पहिले दोन-तीन महिने माझं मनच एच. व्ही. पी. एम. मध्ये लागेना. थोडं उदास वाटायचं मला. करण नागपूरचं रायसोनी कॉलेज मोठं, पसारा मोठा, काम भरपूर. इथं अमरावतीला हे कॉलेज अगदी छोटं, नवीन सुरु झालेलं, काम फार कमी. दिवसभर काय करायचं हा प्रश्न. घरी आलो की माझ्या चेहऱ्यावर ते जाणवायचं. एक दिवस तिने सगळं मला विचारलं आणि म्हणाली “ रायसोनी से ज्यादा यहा तुम्हारी जरूरत है. यह कॉलेज नया है. लोग अच्छे, समाजसेवा करनेवाले है .अपना हाथ भी इस सेवा मे बटाओ. यहा स्टाफ नया है. उन को कैसा पढाना, कैसे सेमिनार लेना, सिखाओ.

तो तुम्हारा दिल लगेगा.” आणि खरंच पुढच्याच आठवड्यात मी माझ्या पन्नास प्राध्यापकांची बैठक घेतली. त्यांना सांगितलं, दररोज तीन प्राध्यापकांनी एक एक तासाचं आपापल्या विषयावर लेक्चर द्यायचं. आम्ही सगळे म्हणजे मी, व इतर 49 प्राध्यापक वर्गात त्यांचे विद्यार्थी म्हणून बसू. तीन तास झाल्यानंतर, मी तिन्ही लेक्चरचं क्रिटिकल एनालिसिस सर्वासमोर सांगीन. त्यातलं चांगलं वाईट सगळं. म्हणजे शिकवणाऱ्या प्राध्यापकाची विषयाची तयारी, भाषा, शिकवण्याची व बोलण्याची पध्दत, देहबोली, आय कॉन्टॅक्ट, आवाज हळू की मोठा, आवाजातले चढ-उतार कसे होते व कसे असावेत, हे सर्व मी सांगीन. आमच्या तरुण प्राध्यापकांना ते फार आवडलं. ते सर्व तयार झाले. इव्हन टू फेस क्रिटिसीझम. 17 दिवस आम्ही तो कार्यक्रम राबवला. माझी सर्वांनी स्तुती केली. आमच्या प्राध्यापकांना त्यांचा फार फायदा झाला. पण त्यामागची प्रेरणा कोण ते मी आज सर्वांना सांगतोय. केवळ माझ्या बायकोच्या म्हणण्यानं हा उपक्रम मी हाती घेतला. अशा अनेक हृद्य आठवणी विसरण्यासाठी नसतातच. त्या सोबत घेऊन जगायचं असतं. त्या आठवणी हे आपलं पाठबळ ठरतात. हे मी अनुभवतो आहे. त्यामुळे वपुंनी म्हटल्याप्रमाणे प्राणाचं चैतन्य देणारी गेल्यानंतरचा मी बांबू झालो असलो तरी, माझी झटकणी झाली नाही. दररोजच ह्या न त्या कारणानं तिची आठवण मला होतेच. पण तिची पुण्यतिथी आली की प्रकर्षानं सगळं आठवायला लागतं. मग वाटतं, हे सगळं मनात असं साचवून ठेवण्यापेक्षा आपण कोणाशी तरी बोलावं. कोणालातरी हे सगळं सांगावं, म्हणून आजच्या तिच्या या तिसऱ्या पुण्यतिथीला हा लेखन प्रपंच,

तू असायला हवी होतीस

माझ्या तिन महिन्याच्या अमेरिकेतिल वास्तव्यानंतर गेल्या 12 ऑक्टोबरला मी पुण्याला परत आलो. माझा मुलगा पराग, तीन वर्षासाठी इन्फोसिसच्या एका प्रोजेक्टवर कॅलिफोर्निया ला गेला आहे. त्याच्याकडे राहायला म्हणून मी थोड्या दिवसांसाठी कॅलिफोर्नियाला गेलो. तिथलं हवामान, हिरवळ, मोठे पार्क्स आणि ह्या वयातही चालला फिरायला, रोड क्रॉस करताना, सोपं अन नियम बद्ध असल्यामुळे, नातवंडा च्या सहवासात अडीच-तीन महिने कसे गेले, कसे संपले, हे कळलं देखिल नाही. पण विशेष म्हणजे गेल्या सप्टेंबर मधले दोन प्रसंग माझ्या कायम आठवणीत राहतील. एक म्हणजे, पाच सप्टेंबरला माझ्या पंचवीस वर्षापूर्वीच्या विद्यार्थ्यांनी लॉसएंजलिस ला केलेला माझा सत्कार आणि 27 सप्टेंबरला माझ्या मुलगा, सून आणि नातवंडांनी साजरा केलेला माझा 75 वा वाढदिवस. मी कॅलिफोर्नियात प्लेझंटन इथं राहिलो. अत्यंत आनंदाची गोष्ट म्हणजे अमेरिकेत असलेल्या माझ्या बऱ्याच विद्यार्थ्यांपैकी बरेच जण त्या बे मध्ये राहतात. त्यापैकी जवळपास सगळेच माझे शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालय अमरावती, येथील मेकॅनिकल इंजिनिअरिंगचे मेरिटोरिअस विद्यार्थी होते. त्यापैकी चार पाच जण तर मला माझ्या मुलाच्या घरी येऊन भेटले. त्यात माझा 1995चा विद्यार्थी अभिराम गुज्जेवार, 1993चा सुब्रमण्यम आणि मनोज राठी, 1995 चा प्रसन्न कुलकर्णी व 2004 चा आशिष कुलकर्णी हे आवर्जून लक्षात आहेत. यापैकी एक दोन जणांच्या घरी मी जाऊन आलो. पण माझी सगळ्यात महत्वाची भेट म्हणजे माझा 1994 चा विद्यार्थी प्रसन्न शानबाग याची. प्रसन्ना अमरावती

विद्यापीठाचा 1994 चा मेकॅनिकल चा मेरिटचा प्रथम क्रमांकाचा विद्यार्थी. त्याने गेट च्या परीक्षेत 98.5 टक्के स्कोर करून बॉम्बे आयआयटी मधून डिप्लोईन मध्ये एम.टेक. केलं. पुढे त्यांनं तिन वर्ष पुण्याला एका कंपनीत काम केलं. गेली वीस वर्षे तो आपल्या कुटुंबासह अमेरिकेत लॉसएंजेलिस ला राहतो. तिथे तो डी. पी. सिस्टिम्स नावाच्या कंपनीत मोठ्या हुद्यावर काम करतो. तो माझा आवडता विद्यार्थी होता. गेली पंचवीस वर्षे तो माझ्या सतत संपर्कात आहे. मी जिथे राहत होतो ते प्लीझंटन, लॉस एंजेलिस पासून पाचशे किलोमीटर अंतरावर आहे. मी मुलाकडे येणार हे कळल्यानंतर, मी त्याच्याकडे यावं असा प्रसन्नाचा सारखा आग्रह होता. एवढंच नाही तर त्यांनी मला सांगितलं की सर तुम्ही माझ्याकडे फक्त एका दिवसासाठी आलेलं मला चालणार नाही. तुम्ही कमीत कमी चार पाच दिवस तरी माझ्या घरी राहिलं पाहिजे. त्याच्या आग्रहानं, आणि प्रेमापोटी मी त्याच्याकडे 7 सप्टेंबरला रात्री राहायला गेलो आणि 12 सप्टेंबरला सकाळी परत निघालो. त्याने मला ह्या चार दिवसात सगळं लॉसएंजेलिस दाखवलं. सकाळी नऊ ते रात्री आठ नऊ पर्यंत आम्ही भटकायचो. घरी येऊन डिनर झालं की रात्री अकरा बारा वाजेपर्यंत आमच्या गप्पा सुरू असायच्या. प्रसन्न, त्याची बायको नमिता आणि मुलं अनिष आणि आर्णव यांनी माझं इतकं आदरातिथ्य केलं की मी भारावून गेलो. विशेष म्हणजे आठ सप्टेंबर च्या सकाळी ब्रेकफास्ट वगैरे झाल्यानंतर त्यांच्या हॉलमध्ये मला त्यांनी सोफ्यावर बसवलं आणि तो, नमिता आणि मुलं यांनी शिक्षक दिनानिमित्त माझा सत्कार केला. ते नवरा-बायको इंग्रजी हिंदी व मराठी तिन्ही भाषेत उत्तम कविता लिहितात. त्या दोघांनी माझ्यासाठी वेगवेगळ्या दोन कविता लिहिल्या होत्या. त्या एका आकर्षक फ्रेम मध्ये फ्रेम करून मला दिल्या.

त्याशिवाय एक उत्कृष्ट शिक्षक असल्याचं स्मृति चिन्ह, सहा प्रथितयश लेखकांची पुस्तकं, मला भेट म्हणून दिली. त्या सगळ्या सत्काराने माझ्या डोळ्यात पाणी आलं. मला गदगदून आलं. त्यांच्या कडचं, माझे चार दिवसाचं वास्तव्य माझ्या नेहमी लक्षात राहिल.

12 सप्टेंबरला सकाळी बारा वाजता मी जेव्हा परत माझ्या मुलाकडे परतलो, तेव्हा मला भरभरून आलं. आणि त्याला व सुनेला सगळं सांगितलं. ती दोघंही दुपारी त्यांच्या कामाला लागल्यावर मला प्रकर्षानं आणि तीव्रतेनं माझ्या बायकोची आठवण झाली. वाटलं आज ती हवी होती. माझ्या यशात तिचा खरा काय वाटा आहे हे पुरतं माझ्या मुलांना, विद्यार्थ्यांना, नातेवाईकांना, कोणालाही माहित नाही. गेल्या पंचवीस वर्षात मी महाराष्ट्रातल्या वेगवेगळ्या अभियांत्रिकी महाविद्यालयात जवळ जवळ 175 इन्व्हाईटेड टॉक्स दिली आहेत. ज्या ज्या वेळी मी टॉक ला जायचो त्या त्या वेळी तिथे माझ्या झालेल्या सत्काराची, कौतुकाची माझी बायको साक्षी होती. घरी आल्यावर माझी शाल, स्मृतिचिन्ह हातात घेऊन,” क्यू कैसा रहा आज का कार्यक्रम?” हे ती नेहमी विचारायची. मग माझी सविस्तर कथा मी तिला सांगायचो. नंतर तिने माझं केलेलं कौतुक आणि दिलेलं प्रोत्साहन ह्या नेहमीच्या ठरलेल्या गोष्टी झाल्या होत्या. लॉसेंजलिहून प्रसन्ना कडून परत आल्या आल्या दुपारी मला भावना अनावर झाल्या. समोर पडलेला कागद-पेन हातात घेतला. आणि लिहिलं---

“ How I miss you “

How I wish, you should have been there to see my eyes filled with tears,

on the gratitude respect and honors which my students bestowed on, with love showers. for my share in their accomplishment and the success in their life.

But they are unaware of the share of my wife.

To give them whatever little I had and to teach and preach

You had been woman behind curtain and the beacon on beach.

I rowed the boat and walked with your support to me,

I performed on stage with the costume you put on me. with the makeup you put on my face,

With the inspiration and energy and clap at every pace.

The script written by God and performed by me, could not have been successful without backstage support of thee.

Whatever I achieved, I owe it to you,

With my heart and soul, I dedicate it to you.

For, I know what was your share, perhaps, my children and students and all unaware.

You had been there and you are still nearby, though not on earth but like a star in the sky पेन खाली ठेवलं आणि डोळे पुसले .

आज तिचा मृत्यू होऊन चार वर्षे झालीत. गेली चार वर्षे मी जगतो आहे. व्यवहार अर्थानं सगळं मजेत चाललंय. पण व पु काळे यांनी म्हटल्याप्रमाणे संवाद हरवला आहे. आणि संवाद हरवण्याचं क्षणाक्षणाला होणारं दुःख प्रकट करता येत नाही. ते भोगावंच लागतं. फक्त तेवढंच तुमच्या हातात असतं. आपल्या सर्व प्रकारच्या भावनांना अभिव्यक्त करण्याचं, आपलं अंतःकरण सुख-दुःखात आनंदात अडचणीत हलकं करण्याचं एकमेव ठिकाण म्हणजे आपल्या बायकोचं किंवा नवऱ्याचं अंतःकरण. तिथे कुठलाही पडदा नसतो. आणि म्हणून संवाद हरवला की रूढार्थानं नसलं, तरी सगळं संपलेलंच असतं.

तिच्या अनंत आठवणी बरोबर घेऊन आयुष्याच्या “ उम्र के इस चढाव का उतार “ मी पाहतो आहे. चालतो आहे. 27 सप्टेंबरला माझा मुलगा, सून, दोन्ही नातू आणि माझ्या सारखेच आपल्या मुलांकडे आलेले 13-14 भारतीय सीनियर सिटीझन (आणि तिथे माझे झाले मित्र) या सर्वांनी मिळून माझा 75 वा वाढदिवस थाटात साजरा केला. माझ्या नातवांनी तर तीन दिवस नेटवरून व डिक्शनरीतून माझं वर्णन करण्यासाठी 75 शब्द शोधून काढले. अर्थात त्यात, गुड हजबंड, नाइस पापा, केअरिंग दादा, असे शब्द होतेच. मी हसत हसत माझ्या मोठ्या नातवाला म्हणालो “अरे तुम्हारी दादी मुझे जो ऍडजेक्टिव्हज लगाती थी वह भी लिख दो इस तुम्हारे पोस्टर पर. दादी मुझे जो ऍडजेक्टिव्हज लगाती थी व ऐसे थे—मतलबी, निर्दयी, दुष्ट, ई. अगदी तिच्या तोंडून ही विशेषणं ऐकायला मला मजा यायची.

पण त्यादिवशी मला तिची अत्यंत आठवण येण्याचे कारण म्हणजे मला ती नेहमी म्हणायची की तुम्ही 75 वर्षांचे होईपर्यंत आणि मी सत्तर वर्षांची होईपर्यंत मला काहीही होणार नाही. पण नियतीने आणि विधात्यानं वेगळंच काही ठरवून

ठेवलं होतं. मला तिची नेहमी प्रकर्षाने आठवण होते ते तिच्या माणसं जोडण्याच्या हातोटीवरून. आयुष्यात ती माणसं जोडतच गेली. आम्ही अमरावती, औरंगाबाद, नागपूर, मुंबई, जळगाव अशा अनेक ठिकाणी राहिलो. प्रत्येक ठिकाणी तिनं माणसांचा गोतावळा जमा केलाच. शी हँड बीन अल्वेज व्हेरी मच ह्युमन टू एनीबडी, शी मेट. मला आठवतं, 1999 ते 2011 पर्यंत मी चार इंजिनियरिंग कॉलेजचा प्राचार्य होतो. ह्या बारा वर्षांत माझ्या गाडीवर 5 ड्रायव्हर्स झाले असतील. ती वारल्यानंतर या पाचही ड्रायव्हरचे मला फोन आले. आम्ही बाहेरगावी गेलो असताना, ती नेहमी व्यक्तीशः माझ्या ड्रायव्हरांची जेवणाची व्यवस्था पाहायची. सोय करायची. बऱ्याच वेळा स्वतःच्या ताटाला ताट लावून त्यांना जेवायला बसवल्याचं मी पाहीलेलं आहे. देण्यातला आनंद काय असतो हे मी तिच्याकडून शिकलो. माझ्या आधीच्या एका लेखात मी लिहिलं आहे की दारावर आलेल्या भाजीवाल्याशी ती कधीच भाव करायची नाही. रेल्वे स्टेशनवर मी हमाल ठरवतांना त्यांच्याशी बार्गेन केलेलं तिला आवडायचं नाही. नेहमी म्हणायची ये लोग 3-3 सुटकेस अपने सर पर लेकर ब्रिज चढकर प्लॅटफॉर्म से सामान लाते है, गाडी मे रखते है, या लाते है. ईनसे क्या भाव करना? ईस तो सो-दोसो रुपये कम किमत की मेरे लिये साडी लाया करो, या आपका शर्ट लाया करो. मग मला वाटायचं खरंच, इटालियन हॉटेलमध्ये तीनशे रुपयाच्या सुपा वर आपण काही बोलत नाही. चुपचाप बिल देतो. अन गरीबांच्या, त्यांच्या मेहनतीनं मिळालेल्या पैशावर बार्गेन करतो. अशा अनंत आठवणी नेहमीच येत राहतात. पण त्या व्यक्त करता येत नाही. तिची पुण्यतिथी आली की वाटतं आज तरी मन मोकळं करावं. गेली चार वर्षे मी तिच्या पुण्यतिथीच्या दिवशी मन मोकळं करणारा लेख

लिहितो, आणि अमरावतीच्या दैनिक हिंदुस्थान ला पाठवतो. मी त्यांना लिहतो की हा लेख माझ्या बायकोवर असल्यामुळे त्याला थोडा पर्सनल टच आहेच. तुम्ही वाचून पहा. तुम्हाला आवडला तर तो प्रकाशित करा. त्यात काही बदल करायचा असेल तर तो तुम्ही करू शकता. तो अधिकार तुम्हाला आहे. पण माझ्या सुदैवानं आमच्या दैनिक हिंदुस्थानाच्या मंडळीनं तो अधिकार कधी वापरला नाही. शेवटी एक इंग्रजी कवी डेव्हीड जॉन लव याच्या कवितेतील काही ओळी आठवतात---

----

Remember all those happy days, those times she called our
own

in all those well-loved places where you now grieve alone.

But then there is that moment,

that time within the day,

When you feel she is beside you

In that old familiar way.

But as you turn to see her smile

or receive a tender touch,

There is only a dark shadow

of the one you loved so much.

And tears begin to fall in

that hole of deep despair,
And memories overwhelm you
more than your heart can bear.
But you smile and chat
amiably to family and friends
and hope they do not notice
your world is at the end.

(These are few lines from David John Loves poem,)

गोल्डन जुबिली

आठ नोव्हेंबर 2019 ला माझ्या बायकोचे मृत्यूला पाच वर्षे पूर्ण झाली. पाच वर्ष माझ्या बायकोची मला आठवण आली नाही असा एकही दिवस गेला नाही. ह्या न त्या कारणाने मला तिची रोज आठवण होतेच. पण आठ नोव्हेंबर आला की तिची आठवण प्रकर्षाने होते. मनात विचारांच, भावनांच काहूर माजतं, इतक्या त्या दाटून येतात. आणि मग वाटतं यांना वाट करून दिल्याशिवाय हलकं वाटणार नाही. म्हणून दर आठ नोव्हेंबरला मी हा प्रपंच करतो. खरंतर मनाची अवस्था अशी असते की माझ्याच “जखम” ह्या हिंदी कवितेत मी लिहलं आहे “मत मत कापते हाथो मे मेरे लेखनी दो , मत शब्द दो, निःशब्द गीतो करो मेरे, मै खो चुका हू भावना को, चेतनाको, स्वप्न सुंदर और मीतोको मेरे. अब दर्द मेरी कल्पना खुद बन रही जब, मत और मुझको जखम दो आख मे आसू नही जो घाव मेरे धो सके, मत और मुझको जखम दो.

तरीही मी परत उठतो. हातात लेखणी घेतो. आज मला आठवण होते गेल्या 17 मे ची. 17 मे 2019 ला आमच्या लग्नाला पन्नास वर्षे पूर्ण झाली. गोल्डन ज्युबिली. गेल्या एक मे ला माझ्या एका मित्राच्या लग्नाची गोल्डन ज्युबिली साजरी झाली. त्याच्या मुलानं त्यांना दोघांना पुण्याला बोलावून नातेवाईक आणि काही मित्रांना बोलावून अतिशय उत्साहात साजरी केली. मी ही सहभागी होतो. आम्हा चार पाच मित्रांची लग्न आठ दहा दिवसांच्या अंतरानं 1969 मध्ये झाली आहेत. त्या दिवशी रात्री मी घरी आलो आणि मला भडभडून आलं. परत 17 मे ला तर, मला माझा सर्व लग्न सोहळा समोर दिसायला लागला. एक एक दृश्य, हृदय पटलावरून सरकत गेलं. चौदा महिन्यांच्या इंतजारानंतर चतुरतेनं ज्या दिवसाची

आम्ही दोघं वाट बघत होतो तो 17 मे 1969 उजाडला. आमचं लग्न ठरल्यानंतर 14 महिन्यांनी आमचे लग्न झालं. 17 मे 2019 ला वर मी म्हटल्याप्रमाणं त्याला पन्नास वर्षे पूर्ण झाली अन् वाटलं की असच सेलिब्रेशन माझ्या मुला-मुलीनी आयोजित केलं असतं. साजर केलं असतं. आणि त्या धामधुमीतून रात्री निवांत वेळ मिळाल्यानंतर आम्ही नेहमी सारखं तास दोन तास बोलत बसलो असतो, अन त्या पन्नास वर्षांच्या आठवणींच्या साठवणीचं, पोतं रिकामं केलं असतं.” तुम्हे याद है हमने-----“ और तुम्हे वह याद है-----“ असं म्हणत म्हणत वेळ गेला असता. विचारातून जागा झालो आणि भरभर ही कविता लिहिली 17 मे 2019 ला.

‘ Golden Jubilee ‘

How I wish you should have been there,

To celebrate golden jubilee of the days we spent together.

Though not 50, I have nearly 46 years to cherish,

The imprints of those 16600 days, which will never perish.

A great feel of togetherness for which we waited for 400 and 15 days,

Exchanging those 61 letters and counting those days.

Through all ups and downs and moments of happiness,
we experienced the deep attachment and true bond of
togetherness

In my moments of success and joy to cheer,

And to encourage me in my moments of despair.

You had never been demanding and you never asked for anything for yourself,

For you never liked me stressed and worried myself.

I built my life from scratch to fulfillment,

But for your share I could not have seen that moment.

A friend you had always been to encourage and console,

The love, the respect and trust and Faith made me to reach every goal.

We argued, we quarrelled like all other do sometimes in life,

But we always had the deep understanding between us as husband and wife.

Each and every thing we did, we did it together.

Never tried to hide anything from one another.

Had you been there today we would have cherished all those moments,

Saying ‘you remember when we—’, and waiting for one another's comments.

That's what I miss today my dear Prem, as I miss you,

I pray god to take my greetings to heaven to you.

‘Happy 50th marriage anniversary to you’

17th May 2019

पेन खाली ठेवलं आणि डोळे पुसले. अंतःकरण आणि डोळे भरून आले होते. पेन खाली ठेवलं आणि परत विचारांचे चक्र सुरू झालं. देवानं मांडलेली गणितं किती सोपी वाटतात. आयुष्यभर आपण ती सोडवण्याचा प्रयत्न करतो. कधी चुकतो कधी बरोबर असतो. पण आलेले उत्तर चूक की बरोबर हे पडताळून पाहिला उत्तराचं पानच नसतं पुस्तकात. ते पान देवानं स्वतः जवळच ठेवलेलं असतं. खरं म्हटलं तर त्यानं मांडलेली गणितं तोच सोडवू जाणे. आपण फक्त सोडवायची केविलवाणी धडपड करत रहायचं. हाच खरा आयुष्याचा खेळ आहे

खेळावरून आठवण झाली, आम्ही अमरावती इंजिनरिंग कॉलेजमध्ये असतांना मी, गोखले, बापट आणि हिवसे आम्हा चौघांची ब्रिजची टीम होती. पत्यांचा हा खेळ आम्ही विदर्भ स्तरावर अनेक ठिकाणी खेळलो आणि काही ठिकाणी बक्षीसही मिळली. या खेळाची मजा म्हणजे प्रत्येक डाव झाल्यानंतर प्रत्येक टेबलावर होणारी त्या-त्या डावाची चिरफाड. मग भांडणं, विशेषतः आपल्याच पार्टनर बरोबर. आर्ग्युमेंट चालायचे. अकोल्याला बेरार ऑइल इंडस्ट्रीज ब्रिजच्या स्पर्धा होत्या. अमरावतीतून बऱ्याच चमू अकोल्याला गेल्या. आम्ही आमची टीम घेऊन त्या स्पर्धेसाठी गेलो. खेळता खेळता एका राउंड मध्ये आमच्या टेबलावर मी आणि माझा पार्टनर हिवसे अन प्रतिस्पर्धी, बेरार ऑइल मिलचे डॉक्टर नेने आणि त्यांचा पार्टनर होते. आमच्या मानानं डॉक्टर नेने फार वयस्कर आणि अनुभवी होते. एका डावा नंतर जेव्हा "तुझी चूक झाली, 'तू चुकला', अशी मी आणि माझ्या पार्टनरची खडाजंगी सुरू झाली, त्या वेळी डॉक्टर नेने यांनी म्हटलेलं एक वाक्य मला अजूनही आठवतं. त्यात असलेली फिलॉसॉफी

आयुष्यभर डोक्यात आहे. डॉक्टर नेने म्हणाले "अरे प्रत्येक डाव वेगळा असतो. आयुष्यात हे चे हेच तेरा पत्ते, परत कधीच तुमच्या हातात येणार नाहीत. हा डाव गेला तो कायमचा गेला. मग कशाला उगाच भांडता? "

किती खरं आहे हे? आयुष्यात एक्झॅक्टली तीच सिच्युएशन परत कधीच येत नाही.तरी आपण वाद घालतो, चर्चा करतो, भांडतो. आपलं आपल्याला किंवा इतर कोणाला दोषी ठरवतो. पण हे तत्वज्ञान कधीच लक्षात ठेवत नाही. 8 नोवेंबर 2014 ला डायलिसिस चालू असताना हृदयविकाराचा तीव्र झटका येऊन दवाखान्यात माझ्या डोळ्यासमोर माझ्या बायकोचा बोलता-बोलता दोन मिनिटात मृत्यू झाला. सगळी क्रियाकर्म झाल्यानंतर, सगळ्याच सामान्यांच्या डोक्यात जे प्रश्न येतात, ते माझ्या डोक्यातही आले. " त्या दिवशी आपलं काही चुकलं असेल का ? डॉक्टरांचं काही चुकलं असेल का? नर्सची तर काही चूक झाली नसेल? असं केलं असतं तर---" वगैरे वगैरे. आणि ह्या सर्व प्रश्नांची उत्तरं मीच मला दिली. शेवटी एकाच उतारावर थांबलो. " हे असच होणार होतं. काहीही केलं असतं तरी हे असंच झालं असतं " कारण ते देवानं तसंच लिहून ठेवलं होतं. परमेश्वरानें ते तसंच मांडलं होतं. ते गणित तसंच सुटणार होतं की कसं, ते माहीत नाही. पण त्याचं उत्तर ठरलेलं होतं. " हम सब कठपुतलीयां है. डोर उपरवाले के हाथ मे है " आनंद सिनेमा मधला हा डायलॉग आठवतो.

परवा लग्नाच्या त्या गोल्डन जुबिली च्या दिवशी हेच सर्व विचार डोक्यात दाटून आले. "तुम्ही 75 वर्षांचे आणि मी 70 वर्षांची होईपर्यंत मला काही होणार नाही" असा वादा करणारी ती, अपने वादे से मुखर गयी. आता उरला फक्त एकाकी

प्रवासा। तो गेली पाच वर्षे चालूच आहे आणि शेवटपर्यंत चालतच राहणार आहे.
 “तेरी याद मे” ह्या या माझ्याच एका कवितेत मी म्हटलं आहे,

तुम बिन मैं सरिता बिन सागर ज्योति बिन दीपक जल बिन गागर
 मुरझाया फूल बिन परिमल का, कलरव खोया बहता निरझर
 बिन मंजिल की सूनी सड़क में, चलता राह, पर नहीं है डगर
 पथ अंधियारा नहीं है मगर, भरी है आंखें धुंदलाई नजर
 तन्हा तन्हा घोर अंधेरा, अमावस का उदास सागर
 चांद रात की चुभती शांति और यादों का चलता कहर
 नींद हो गई जुदा आंख से, पल-पल भारी दूर है सहर
 पाव नहीं अब उठते मेरे, पर करना है पूरा सफर
 मुखर गई वादों से अपने मुझको छोड़ा सुनी सड़क पर
 फिर भी रहना हम साये सी, जैसी साथ रही जीवन भर
 17 मे ला भावपूर्ण श्रद्धांजली

तू नसतीस तर

शिवाजी सावंतांच्या “युगंधर” ह्या ख्यातनाम साहित्य कृतिच्या पहिल्याच पानावर त्यांनी ‘श्रीकृष्णार्पणमसतू’ हे अर्पण लिहिलं आहे. त्यातलं पहिलं वाक्य आज प्रकर्षान आठवलं. त्यांच्या जीवाला आकार देणाऱ्या त्यांच्या पुज्य मातोश्री बदल त्यांनी लिहिलं आहे ----

“तू नसतीस तर ?” ह्या एकाच प्रश्नात आहेत माझ्या असण्याची सर्व सर्व निर्विवाद उत्तरं .”अगदि खरं आहे हे. हेच वाक्य मला माझ्या आई आणि पत्नी दोघी बदल लिहावसं वाटतं. माझी आई नसती तर माझं अस्तित्वच नसतं . मला नऊ महीने पोटात सांभाळून, प्रसूतीच्या वेदना सहन करून तिनं मला जन्म दिला. मला चालायला-बोलायला शिकवलं. आपल्या अनंत मायेच्या छात्रा खाली, माझ्यावर चांगले संस्कार करून मला उभं केलं, घडवलं. हे सगळं ती नसती तर झालंच नसतं पण खऱ्या अर्थानं उभं राहून मी माझ्या जीवनाला सुरुवात केल्या नंतर फार काळ माझ्या पाठीवर मायेची थाप मारायला ती जगली नाही. माझं लग्न झाल्यानंतर तीनच वर्षानं ती वारली. त्यापुढे माझ्या जीवनाला आकार देण्यात माझी यथार्थ साथ देणाऱ्या माझ्या पत्नी बदलही मला हेच म्हणावसं वाटतं —“तू नसतीस तर ? “अन् खरंच ह्या प्रश्नातच आहेत माझ्या असण्याची सर्व उत्तरं. आज मी जसा आहे, तसा असण्यात तिचा फार मोठा वाटा आहे.

८ नोव्हेंबर २०१४ला मला ४६ वर्षाची साथ देणारी माझी पत्नी वारली. गेल्या सहा वर्षांच्या माझ्या एकांतात ज्या ज्या वेळी तिच्या अनंत आठवणी मनात

दाटून येतात, तेव्हा परत परत वाटतं ‘ तू नसतीस तर ?’ मी १९८४ साली, आय.आय.टी. मुंबई येथून मेकॅनिकल इंजीनीरिंग मध्ये Ph.D.झालो. ह्या माझ्या Ph.D.होण्यानं माझ्या विचारशक्तीचा, माझ्या जीवन शैलीचा, माझ्या जीवनाच्या यशाचा मार्गच बदलला. त्याला वेगळा आकार आला. ह्या सगळ्यात तिचा वाटा किती मोठा होता ह्याची प्रकर्षानं जाणीव होते.

मला आठवंतं, १९७७ साली मी आय.आय.टी.मुंबईहून एम.टेक. होऊन शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालय अमरावती येथे लेक्चरर म्हणून परत माझ्या पदावर रुजू झालो. अन् पुढच्या सहा महिन्यातच माझं असोशिएट प्रोफेसर म्हणून प्रमोशन झालं अन माझी औरंगाबादला बदली झाली. आय.आय.टी,त एम.टेक.ला असतांना पहिले सहा महीने मी होस्टेल मध्ये राहिलो. त्यावेळी माझी पत्नी माझ्या तीन वर्षांच्या मुलीला घेऊन काही दिवस माहेरी तर काही दिवस माझ्या खेड्यावर तर काही दिवस तिच्या मोठ्या बहिणीकडे राहिली. ‘मी अगदी एका खोलीतही तुमच्या बरोबर राहीन, पण जमलं तर अन् तुमच्या अभ्यासात माझा अडथळा होणार नसेल तर मला तुमच्या बरोबर न्या ‘ असं तिनं, माझं पहिलं सेमिस्टर यशस्वीरीत्या संपल्यानंतर मला सांगितलं. सुदैवानं मला आय. आय. टी.त वन रूम किचन ची एक जागा मिळाली. मग पुढे दिड वर्ष आम्ही तिथे बरोबर राहिलो. तिथे ती घरचं सगळं अन मुलीला ही सांभाळायची. तिला तिथे खूप आवडलं.

औरंगाबादला आल्यानंतर, मी Ph.D.करावं असा तिनं सारखा तगादा लावला. अर्थात मलाही ते करायचंच होतं. मग मी १९७८ साली Ph.D.साठी इंटरव्ह्यूव दिला अनघ आय.आय.टी.नं माझी निवडही केली, पण आमच्या

तंत्रशिक्षण खात्यानं मला पाठविलं नाही. १९७९ ला परत माझी निवड झाली. परत मला पाठविलं नाही. तेच १९८०ला झालं. पण ह्यावेळी मला सरकारनं सांगितल की आता एम.टेक.हून आल्या नंतरची तुमची तीन वर्ष पूर्ण झाली. पुढच्या वर्षी तुम्हाला पाठविण्याचा विचार करण्यात येईल. पण, १९८१साली मला अर्ज करावसाच वाटेना. माझा सर्व उत्साहच मावळत आला. पण मला माझ्या बायकोनं परत उभ केलं. म्हणाली 'तुम्ही अर्ज करा. निवड झाली अन् पाठवलं तर आपल्या मनासारखं होईल, अन् नाहीच पाठवलं तर आपलं काही वाईट तर होणार नाहीच. तुमची निवड होणं आवश्यक आहे. तरच पुढं काही होईल. पुन्हा मन लावून तयारी करा. त्या वर्षीही माझी निवड झाली अन् सरकारनही मला डेप्युटेशनवर पाठवायचं ठरविलं. मग मी जुलै 1981ल आय.आय.टी.ला जाऊन प्रवेश घेतला. 1 ऑगस्टला मला रूजू व्हायचं होतं. आय.आय.टी.त फिज भरण्यासाठी साधरणतः दहा जुलैच्या दरम्यान मी गेलो होतो. त्याचवेळी दोन दिवस थांबून तिथे मला एखादं घर, मग ते मागच्या सारखं वन रूम किचन का होईना, मिळतं काय ह्याचा मी तपास केला. मी पूर्वी एम.टेक.ला जिथे राहायचो तिथे आजूबाजूला सर्व चौकशी केली. तिकडेच एका ड्रायव्हरचं क्वार्टर होतं. त्याला विचारलं. मी म्हटलं मी आय.आय.टी.कडून रीतसर परवानगी घेईन. पण तो तयार होईना. दोन दिवस खूप प्रयत्न करूनही जमलं नाही. तसाच परत औरंगाबादला आलो. खूप विचारात होतो. बायकोला म्हणालो 'तिथे घर मिळालं नाही तर आपल्याला जाता येणार नाही. कारण दोन्हीही मुलं लहान होती. एक चवथीत आणि दुसऱ्याला तर के.जी.त च प्रवेश द्यायचा होता. मी कॉलेजमध्ये होस्टेल वॉर्डन होतो. कॉलेजच्या क्वार्टरमध्ये राहायचो. त्यामुळे तेही रिकाम करावं लागलं असतं. तिला म्हटलं 'मग तुम्ही कुठे राहणार? बाहेरची भाडी फार आहेत. शिवाय तू एकटी कसं सांभाळणार हे सगळं ? त्यापेक्षा हा Ph.D.चा नाद सोडलेला बरा.' ती म्हणाली 'असं काय करताय ? एवढ्या मुश्किलीनं अँडमिशन आणि डेप्युटेशन मिळालं आहे. ही संधी

दवडू नका. तिथे जागा मिळेर्यत मी काढीन कसेही चार-सहा महीने. इथे नाहीच जमलं तर सर्व घेऊन मी अमरावतीला जाईन. तिथे होईल काहीतरी व्यवस्था. आमची काळजी करू नका. तुम्ही खरंच जा. ' मला हे सगळं कसं होणार ह्याचा त्रास व्हायला लागला. नेहमी तीच काळजी. तशात नागपंचमी आली. त्या दिवशी मी आमचे प्राचार्य शाह ह्यांना घरी जेवायला बोलावलं. ते बंगल्यावर एकटेच राहयचे. त्यांचं कुटुंब पुण्याला राहत होतं. ते घरी आले तेव्हा म्हणाले 'जाजू केव्हा जाताय आय.आय.टी.ला ?' मी काही बोलण्या आधीच माझ्या बायकोनं त्यांना माझ्या सर्व अडचणी सांगितल्या. ते म्हणाले 'नो,नो, जाजू यू मस्ट गो फॉर Ph.D. तुम्हाला जोपर्यंत आय.आय.टी.त फॅमिली आकॉमोडेशन मिळणार नाही, तोपर्यंत मी मिसेस जाजूना हे क्वार्टर रिकामं करायला सांगणार नाही. तुम्ही काहीही काळजी करू नका. आरामात जा.' शाह साहेब गेले तसं ही मला म्हणाली 'आता झालं समाधान ? की आणखी काही पाहिजे? आता जास्त विचार करू नका अन तयारीला लागा. आम्ही आमचं बरोबर बघून घेऊ. तुमची गजानन महाराजांवर इतकी श्रद्धा आहे न?, मग महाराज सगळं व्यवस्थित करतील.' अन् खरंच महाराजांच्या कृपेनं मला तिसऱ्याच दिवशी आय.आय.टी.त च Ph.D. करणाऱ्या माझ्या एका मित्राचा टेलिग्राम आला की 'तो ड्रायवर क्वार्टर घ्यायला तयार आहे. तू ताबडतोब त्याला येऊन भेट. ' मग मी परत मुंबईला जाऊन सगळं पक्कं करून आलो. मग आम्ही आमचं काही सामान मित्राकडे ठेवून अन् बाकी सर्व घेऊन २९ जुलै ला आय.आय.टी.ला पोहचलो .

पुढे माझ्या सुदैवानं, दोन तिन महिन्यातच मला एक मोठं क्वार्टर मिळालं. माझ्या गार्डचे एक प्राध्यापक-मित्र दोन वर्षांसाठी सहकुटुंब परदेशी जाणार होते. त्यांचा केअर टेकर म्हणून त्या क्वार्टरमध्ये राहण्याची रीतसर परवानगी मिळाली. दोन्ही मुलांनाही कॅम्पस मध्येच शाळेत अॅडमिशन मिळाली. मग माझ्या बायकोनं आनंदानं अन् उत्सहानं मुलांची अन् घरची सगळी जबाबदारी

स्वीकारली. मी सकाळी नऊ वाजेपासून तर रात्री अकरा वाजेपर्यंत माझ्या प्रयोगशाळेतच असायचो. अर्थात दुपारी एक तास अन् संध्याकाळी एक तास घरी यायचो. मग घरचं सगळं-सगळं ती पाह्यची. त्यामुळे मला, माझ्या वेळेत, म्हणजे, तीन वर्ष दोन महिन्यात माझं Ph.D.चं काम पूर्ण करता आलं. ते करत असताना माझ्या गार्ड बरोबर माझे ८ शोध-प्रबंधही प्रकाशित झाले. मला रिसर्चची गोडी लागली. मला पुढे ह्याचा फार फायदा झाला.

पुढे मी प्रोफेसर, प्राचार्य होण्यात तर मला त्याची मदत झालीच आणि माझं करिअर खूप चांगलं घडलं पण माझ्या रिसर्चमुळे, चार विद्यार्थ्यांनी माझ्या मार्गदर्शनात Ph.D. आणि अठरा विद्यार्थ्यांनी M.E. केलं. राष्ट्रीय अन् अंतरराष्ट्रीय स्तरावर माझे 65 रिसर्च पेपर्स प्रकाशित झाले. इतकंच काय, अमेरिका, आस्ट्रेलिया, पोर्तुगाल इत्यादि देशात जाऊन मी अंतर राष्ट्रीय परिषदेत माझे शोध-प्रबंध सादर केले. राष्ट्रीय परिषदेत तर मी जवळ-जवळ सर्वच आय.आय.टी. आणि काही एन.आय.टी.त प्रबंध सादर केले. माझ्या 1985 ते 2010 ह्या काळात मी वेगवेगळ्या ठिकाणी जवळ-जवळ 170 इन्व्हायटेड टेक्निकल टॉक्स दिले. ह्या माझ्या सर्व यशात माझ्या पत्नीचा वाटा फार मोठा आहे.

पुढे मी दोन सरकारी अन् दोन खाजगी अभियांत्रिकी महाविद्यालयाचा प्राचार्य असतांना, माझ्या व्यस्त अन् जबाबदारीच्या बारा वर्षात तिनं मला अनेक अडचणींच्या प्रसंगी योग्य तो धीर दिला, आधार दिला; वेळप्रसंगी सल्लाही दिला. यथार्थ साथ दिली. 'आपण कधीचं कुणाचं वाईट चिंतलं नाही, तेव्हा महाराजांच्या कृपेनं सर्व व्यवस्थित पार पडेल असं सारखं म्हणायची. आमच्या कौटुंबिक

जीवनातलेही अनेक प्रसंग मला आठवतात, ज्यावेळी अशीच साथ तिनं मला दिली. माझ्या सर्वार्थानं यशस्वी आणि समाधानी जीवनाचं श्रेय तिला जातं. म्हणून तिची सोबत सुटल्यानंतरच्या गेल्या सहा वर्षांत तिच्या आठवणींना उजाळा देताना, मला अनेक वेळा वाटतं ‘ तू नसतीस तर ? ‘ पण मग सुरवातीलाच आदरणीय शिवाजी सावंतांनी म्हटल्याप्रमाणे ‘ ह्या एकाच प्रश्नात आहेत माझ्या असण्याची सर्व उत्तरं.’

८ नोव्हेंबरला तिच्या सहाव्या पुण्यतिथीच्या निमित्तानं, माझ्याच एका कवितेच्या काही ओळी आठवतात -----

“In my moments of success and joy to cheer,

And to encourage me in my moments of despair,

You had always been there.

I built my life from scratch to fulfillment,

I could not have seen that moment, but for your share.

A friend you had always been, to encourage and console,

The love, respect and the trust and faith, made me reach every goal.

सारखा काळ चालला पुढे

आठ नोव्हेंबरला माझ्या पत्नीच्या आकस्मिक निधनाला सात वर्षे होतील. गेल्या सात वर्षात तिची आठवण आली नाही असा एकही दिवस गेला नाही. पण दरवर्षी आठ नोव्हेंबर आला की आठवणींचा गहिवर दाटून येतो अन् मग माझ्या ह्या गहिवरला वाट मोकळी करून देण्यासाठी दर आठ नोव्हेंबरला मी दैनिक हिंदुस्थानात तिला स्मृती-सुमनं वाहतो. आजचं हे सातवं स्मृती सुमन. खरं म्हणजे आठवं. तिच्या वरचा माझा पहिला लेख 'द शो मस्ट गो ऑन' हा ती वारल्या नंतर एका महिन्यानं, आठ डिसेंबर ला च दैनिक हिंदुस्थानात प्रकाशित झाला होता. मला आठवंतं, ती वारल्याच्या सोळाव्या दिवशी मी मॉर्निंग वॉक वरून परत येत होतो. समोरून तुळजापूरकर वहिनी येतांना दिसल्या. ही वारली त्याच्या दोन-तीन महिने आधीच, माझे मित्र आर्किटेक्ट तुळजापूरकरांच असंच आकस्मिक निधन झालं होतं. रोज सकाळी फिरताना ती दोघं अन् आम्ही समोरासमोर आलो की नमस्कार-चमत्कार होऊन आम्ही दोनचार मिनिटं बोलायचो. ते वारल्या नंतर सकाळी समोर वहिनी दिसल्या की चालता चालताच नमस्कार व्हायचा. त्या दिवशी तुळजापूरकर वहिनी आणि मी समोरासमोर आलो तसे आम्ही दोघं ही थांबलो. ही वारल्याचं त्यांना माहित होतं. आम्ही थांबलो तसे दोघांचे हात आकाशाकडे वर गेले(ईश्वराची मर्जी). दोन मिनिटं आम्ही एकही शब्द बोललो नाही. मात्र वहिनी वळल्या तशा म्हणल्या 'बट सर, द शो मस्ट गो ऑन. 'आणि यस, द शो इज गोइंग ऑन फॉर लास्ट सेव्हन थिअर्स. माझ्या त्या लेखातच, मी 1959 ला नवव्या वर्गात असतांना बुलडाण्याच्या गजानन टॉकीज मध्ये

पाहिलेल्या,' दोन घडीचा डाव ' ह्या मराठी चित्रपटातलं एक गाण लिहलं होतं. (हे गाण अन त्यातलं काव्य, भाव मला इतके आवडले होते की मी ते तेव्हा पाठच करून टाकलं होतं. अन् त्या वयात झालेलं पाठांतर मनुष्य आयुष्यभर विसरत नसतो.) ----

"विश्व चक्र हे अविरत फिरते, मरणामधूनी जीवन उरते.

अश्रू आजचे उद्या हासतिल, नवल असे केवढे

सारखा काळ चालला पुढे. कुणाचे कुणाविण ना अडे, सारखा काळ----

शिशिर नेतो हिरवी पाने, झाड उभे हे केविलवाणे,

वसंत येता पुन्हा आगळा, साज तयावर चढे. सारखा---

ग्रीष्म टाकितो जाळून धरती, मुके जलाशय परी तगमगती,

मेघ ओतितो त्यांच्या वरती, भरूनी अमृत घडे. सारखा—

मरणारा तो जगास मुक्तो, त्याच्या मागे कोणी जो उरतो,

दों दिवसातची शोक विसरतो, ओसरूनी रडे. सारखा काळ---

दों दिवसातची शोक विसरतो हे कटू सत्य आहे. कुणाचे कुणाविण न अडे हेही तितकंच खरं आहे. पण शोक विसरला तरी आठवणी कोणीही कधीही विसरू शकत नाही. चार वर्षापूर्वीच्या माझ्या एका लेखात मी लिहलं होतं, कुठेतरी वाचल्यासारखं आठवतं, 'आपण ज्या व्यक्तीवर प्रेम करतो त्याच्या अस्तित्वाशी आपलं अस्तित्व किती एकरूप झालेलं असतं ह्याची ती व्यक्ति जीवंत असतांना आपल्याला कल्पनाही नसते. माणूस गेल्या नंतर घर रितं होतं. मन मात्र भरून राहतं बऱ्याच आठवणींनी, आणि सहवासात घडलेल्या अनेक प्रसंगांनी. आठवणींच्या धाग्याची वीण सहजासहजी उसवत नाही. ह्या आठवणी म्हणजे जगण्याचा मोठा

आधार.' वं,पू. काळ्यांनी त्यांच्या झपूझीमध्ये एका ठिकाणी लिहलं आहे "पत्नी गेली कि विश्व हरवलं. सूर नुसता सूरच राहतो. उरलेल्या आयुष्याचं संगीत होत नाही. सूर म्हणजे संगीताची जननी. बासरी ही नुसती भोकं असलेली बांबूची नळी असते. ओठातून फुंकर, प्राणाचं चैतन्य देणारा गेला की बासरीचा पुन्हा बांबू झाला. एका टोकाला कापडाचा तुकडा लावलेली ती एक झटकणी होते. प्राणाची फुंकर घालून ओठाला लावणारी पत्नी गेली की नवऱ्याची झटकणी होते." मी मात्र माझी तशी झटकणी होऊ दिली नाही. ते माझ्या पत्नीलाही आवडलं नसतं. आणि झालीच असेल झटकणी तर अंतःकरणावर चढलेली दुःखाची जळमट झटकण्यासाठी, उरलेल्या आयुष्यावरची धूळ झटकण्यासाठीच मी तिचा उपयोग केला. कारण? 'द शो मस्ट गो ऑन०.' माझी बायको मेल्यानं माझ्यावर सर्वात मोठा जो आघात झाला तो म्हणजे माझा संवादच हरवला. व.पू.नी पुढं लिहलं आहे 'आपल्या सर्व प्रकारच्या भावनांना अभिव्यक्त करण्याचं, आपल अंतःकरण सुखदुःखात, आनंदात, अडचणीत रितं करण्याचं एकमेव ठिकाण म्हणजे तुमच्या बायकोचं किंवा नवऱ्याचं अंतःकरण. तिथे कुठलाही पडदा नसतो. आणि काही काही जोडपी तर खूप सुसंवादी असतात,' आमचं जोडपंही तसंच खूप सुसंवादी होतं. आम्ही तासंतास एकमेकांशी बोलायचो. संध्याकाळचा चहा घेताना, रात्री जेवताना डायनिंग टेबलवर, संध्याकाळी बाहेर झोपाळ्यावर, प्रवासात. संवाद हा आमच्या जीवनातला फार मोठा दुवा होता. ह्या संवादा वरून आठवण आली. माझं लग्न झाल्यावर माझी अन् प्रेमची (प्रेम हे तिचं नाव) साडेपंचेचाळीस वर्षांची सोबत झाली. ह्या साडेपंचेचाळीस वर्षात फक्त दिड वर्ष आम्ही एकमेकांपसून दूर राहिलो. (6 महीने मी आय.आय.टी त एम.टेक.च्या पहिल्या सेमिस्टर ला होतो तेव्हा, 3

महीने जमशेडपूरला टाटा स्टील मध्ये ट्रेनिंग ला होतो तेव्हा, 2 महिने तिची दोन बाळांतपण झाली तेव्हा, एकेक महिना माझी पुणे आणि औरंगाबाद, जळगावला बदली झाली तेव्हा आणि इतर 4 महिने). तुमचा विश्वास बसणार नाही, पण, ह्या दिड वर्षात आम्ही एकमेकांना 118 (एकशे आठरा) पत्र लिहली. त्या पत्रांची मी, तारीखवार एक फाईलच करून ठेवली आहे. ती माझ्या जवळ अजूनही आहे. ती फाइल पाहून माझा एक जवळचा मित्र म्हणाला “यार, दिड वर्षात 118 पत्र. आश्चर्य आहे. आणि त्याहून ही मोठं आश्चर्य म्हणजे तुम्ही दोघांनी ती सांभाळून ठेवली.” त्या फाईलच्या कव्हरपेज वर मी लिहून ठेवलं आहे “ इन 118 पत्रोंमे हम्मारा आपसी प्यार, विश्वास, आदर ओर हमारे संगसंग चलनेका हर पल का एहसास प्रतित होता है। इसमे, प्यार है, शिकवे है, शिकायते है, एकदुजेसे दूर रहनेका-अकेलेपनका एहसास है, उसकी टीस है। एकदूजेके भावनाओका आदर है। यह पत्र याने हमारा आपसी संवाद है। As Simon Garfield said--These letters are a form of expression, emotion and tactile delight we may clasp to our heart “ आता तिच्या जाण्यानं, संवादाच्या ह्या हरवण्यानं म्हणावंस वाटतं—

एहसास की खुशबू कहाँ, आवाज के जुगनू कहाँ,

खामोश यादोके सिवा, घर मे रखा कुछ भी नहीं।

माझ्या, तिच्यावर लिहलेल्या गेल्या सहा सात लेखात मी आमच्या बदल बरंच काही लिहलं आहे. आज जे लिहलं नाही, अशा एका गोष्टीची आठवण आली. गेल्या दीड-दोन वर्षात दैनिक हिंदुस्थानात माझे विविध विषयांवर जवळजवळ 55 लेख प्रकाशित झाले. माझे लेख वाचल्यानंतर बऱ्याच ओळखी-अनोळखी मित्रांचे मला, लेख आवडल्याचे, छान लिहलंय तुम्ही असे फोन,

मेसेजेस येतात. हे ऐकायला, वाचायला ती असती तर तिला खूप आनंद झाला असता. माझ्या ह्या इंजिनिअरिंग च्या तांत्रिक लेखनाच्या प्रपंचातून, मधून मधून काही वेळा मी एखादा ललित लेख लिहला किंवा एखादी कविता लिहली की, तीच माझा पहिला वाचक किंवा श्रोता असायची. ते वाचलं, ऐकलं की नेहमी म्हणायची, ‘कितना अच्छा लिखते हो तुम. हरदम क्यु नही लिखते ? ‘मी हसण्यावारी न्यायचो. असं करता करताच तिनं, 2009 मध्ये माझा हिन्दी कविता संग्रह “ विद्रोह “ प्रकाशित केला. व आदरणीय पद्मश्री प्रभाकरराव वैद्य ह्यांच्या हस्ते त्याचा प्रकाशन सोहळा पार पाडला. ह्या कविता संग्रहात माझ्या सर्वच कविता नाहीत. तिला जास्त आवडणाऱ्या 54 कविताच तिनं निवडल्या. मी तिच्यावर, ती जीवंत असे पर्यन्त दोनच कविता लिहल्या. (ती वारल्या नंतर बऱ्याच लिहल्या). त्यापैकीही तिनं, आमच्या लग्नानंतर पहिल्या श्रावणात मी लिहलेली कविता निवडली. अन् तिच्या साठव्या वाढदिवसाला लिहलेली टाळली. पण मी नंतर तिला ती टाकायला सांगितलं. पहिल्या श्रावणातलीही काही रोमॅटिक नव्हती. आम्हा राजस्थानी लोकांमध्ये लग्नानंतरचा पहिला श्रावण सुरू होताच, माहेरचे लोक आपल्या नवपरिणीत मुलीला माहेरी घेऊन जातात अन् अख्खा श्रावण, (हरतालीकेपर्यंत), तिला माहेरीच ठेवतात.(किती हा दुष्टपणा). ती माहेरी गेल्यानंतर, तिला लिहलेल्या पहिल्याच पत्रात,(त्या 118 पत्रातलं पहिलं पत्र) पत्रालाच कवितेच क्षिर्षक देऊन, मी ही कविता लिहली

प्यासा सावन

कितनी बिती ऐसी राते, पलकोमे लेकर निंदे,

कितने आये ऐसे सावन, ओर कितनी ही बरसी बुँदै ।

पर आया अब ऐसा सावन, हर बूंद यहा झनकार करे।
 पलकोमे अब तू बैठी है, निंद आखोसे इनकार करे ।
 कहती है आखे निंदियासे, किसी और से है इकरार हुआ,
 बस खत्म है तेरा बसेरा अब, किसी और से हमको प्यार हुआ ।
 ऐ सपनोकी रानी मेरी, जब तक ना होगी पास मेरे,
 यह झगड़ा निंद ओर आखो का, चलते ही रहेगा बिन तेरे ।
 मै कहता हूं मुझपर न सही, इन आखोपर तरस खाओ,
 कुछ मै भी परेशा हू लेकिन, पहले इनको तो समझाओ ।
 मेरा क्या मै सजल नेत्र, फिर भी सावन मे प्यासा हू,
 तुम क्या जानो अंदर कैसे, बाहर तो अच्छा खासा हू ।

असा हा पहिला श्रावण० पण नंतर चार-पाच वर्षातच (1975 ला)
 आम्ही आय.आय.टी. मुंबईत दोन वर्षासाठी गेलो अन् तिथल्या हिरव्यागार
 परिसरात अन् पवई लेक(तळे) च्या काठी पुढचे श्रावण चांगले गेले० हे एवढ्या
 साठी आठवलं की, 2008 ला मुलाकडे अमेरिकेला जातांना, मुंबईहून निघायच्या
 एक दिवस आधीच आम्ही माझे मित्र डॉ.सारडा, ह्यांच्याकडे आय.आय.टी.ला
 राहायला गेलो. संध्याकाळी फिरत फिरत पवई लेक च्या काठी 33 वर्षांनंतर त्याच
 ठिकाणी बसलो अन् तिथे आम्हाला पूर्वीचं सगळं आठवून, त्या रात्री मी लिहलेली
 कविताही तिला खूप आवडली.

उम्र का उतार

याद करो प्रिये पहला सावन,

हलकी हलकी पड़ी फुहारे, भीगा था तन, भीगा था मन ।
 अगम अथक उत्साह भरा था कलियोसा अपना नवयौवन । याद करो---
 कल विकसित फूलो मे होने, और सौरभ फैलाने अपना,
 आकांक्षा के पंख लगाए, परवाजोकी दिशा थी गगन । याद करो----
 मस्त हवामे उन्नत होकर, हम उड़े थे बनकर बादल,
 बनकर पागल यौन ज्वारसे, रंगबिरंगे सँजोके सपन । याद करो---
 मेघ कुंभसे झरझर झरती अमृत धारा ऐसी थी वह,
 प्रणय तृषा को और बढ़ाकर । सुलगाया था सारा तनमन । याद करो---
 आज उम्र के इस उतार पर, उस चढ़ाव को याद किये हम,
 उसही झिल के उसी किनारे, खोज रहे वह बिते क्षण क्षण । याद करो----
 हम वही और तुम वही हो, वही झिल ओर वृक्ष वही यह,
 पर तब सर के ऊपर लगता जो, कोसो दूर आज है गगन । याद करो----
 समय बदलते स्वर सुर बदले, ताल भी बदला लय भी बदली,
 कभी मालकंस कभी जोगिया, कभी केदार कभी है यमन. याद करो प्रिये पहला
 सावन

सोबत संपली की मग आयुष्यच उसवून जायला लागतं. पण, आठवणींच्या
 धाग्याची घट्ट वीण सहजासहजी उसवत नाही. ह्या आठवणी बरोबर घेऊन जगताना
 माझं मन मात्र सारखं म्हणत असतं—

तुम बिन मै, सरिता बिन सागर, ज्योत बिन दीपक, जल बिन गागर ।
 मुरझाया फुल बिन परिमल का, कलरव खोया बहता निर्झर ।

बिन मंजिल की सुनी सड़क मै, चलती राह, पर नहीं है डगर ।
 पथ अँधियारा नहीं है मगर, भरी है आखे, धुंदलायी नजर ।
 तनहा तनहा घोर अंधेरा, अमावस का उदास सागर,
 चाँदरात की चुभती शांती, और यादोंका चलता कहर ।
 निंद हो गयी जुदा आखसे, पलपल भारी, दूर है सहर ।
 पाव नहीं अब उठते मेरे, पर करना है पूरा सफर ।
 मुखर गयी वादोसे अपने, मुझकों छोड़ा आधी राह पर,
 फिरभी रहना हमसाये सी, जैसे साथ रही जीवनभर ।

मरण म्हणजे एक स्वीकृती, तडजोड, स्वीकार करणं च असतं. आता हे दुःख
 भोगू अन् एकदाचं संपवून टाकू, असं काहीच नसतं. खऱ्या अर्थानं हा स्वतःतं
 घडवून आणण्याचा किंवा घडून आलेला बदलच असतो. An alteration of
 your being. आणि मग, “ द शो मस्ट गो ऑन “ .म्हणून, ही सातवी श्रध्दांजली
 वाहतांना, तिलाच उद्देशून म्हणतो---

लिखना तो ये था कि, खुश हू तेरे बगैर भी,
 पर कलम से पहले, आसू कागज पर गिर गया ।

ऋणानुबंधाच्या जिथून पडल्या गाठी

आज आठ नोव्हेंबर. माझी बायको वारली त्याला आज आठ वर्ष झाली. हा दिवस आला की उत्कटतेनं मला तिची आठवण होते. गेली सात वर्ष मी अशाच माझ्या आठवणी उलगडत राहिलो. आज काही आठवणीत असलेल्या आणि काही आठवणीत न ठेवण्यासारख्या आठवणींची आठवण झाली. कारण आज उठलो तशा दोन कविता आठवल्या पहिली बाळ कोल्हटकरांची “ ऋणानुबंधाच्या जिथून पडल्या गाठी “ आणि दुसरी कवी अनिल ह्यांची ‘ अजुनी रूसून आहे, खुलता कळी खुलेना “ बाळ कोल्हटकरांनी म्हटलंच आहे “ त्या कातर वेळा थरथरती कधी अधरी, त्या तिन्ही सांजा त्या आठवणी त्या प्रहरी “. मला मात्र सकाळी उठल्या उठल्याच त्यांच्या आठवलेल्या ओळी म्हणजे “ कधी तिने मनोरम रूसणे, रूसण्यात उगीच ते हसणे

म्हणून ते मनोहर रूसणे, हसणे-रूसणे-रूसणे हसणे.

हसण्यावरती रूसण्यासाठी जन्म जन्मीच्या गाठी.

मला आठवतं ते तिचं हसणं. ती अगदी दिल खोलके हसायची. अगदी हसता हसता तिच्या डोळ्यात पाणी यायचं. मी बरेच वेळा तिला चिडवायचो. ‘ अरे ऐसी ऐश्वर्या राय जैसी क्या हसती हो ? हस रही हो या रो रही हो समज मे ही नही आता. ‘ आणि मग तिला आणखी हसू यायचं. असं असायचं तिचं हसणं. मनोरम; रूसणं आणि हसणं ही. मी बरेच वेळा बोलता बोलता तिची फिरकी घ्यायचो. शब्दांवर कोट्या करायचो. तिला कळायचं नाही असं नाही. पण थोडी तीव्रता जास्त असली

की पटकन तिच्या डोळ्यात पाणी यायचं. तसं ही तिच्या डोळ्यात पाणी लवकर यायचं. मग मी तिला म्हणायचो “ ऐसे बात बात पर तुम आखों मे पानी क्यु लाती हो ? अभी मै ने जो बोला उसमे रोने जैसा क्या है ?” ती म्हणायची ‘ आ जाता है मेरे आखों मे पानी. ’ तर तर, अगदी पाणीदार डोळे आहेत न तुझे.’ मी म्हणायचो. मग ती म्हणायची ‘ आहेतच मुळी.’ आणि खुदकन हसायची. हेच ते रूसण्यातलं हसणं. म्हणून ते मनोरम रुसणे. ह्या हसण्यावरती रूसण्यासाठीच तर नसाव्या ह्या जन्मजन्मीच्या गाठी ?

असं हसणं, रूसणं तर किती तरी वेळा चालायचं. कधी दिवसा दोन दिवसाच्या अबोल्यालाही मला तोंड द्यावं लागायचं. पण मग “ तुम रुठी रहो मै मनाता रहू, तो मजा जीने का और भी आता है “ ह्याचा प्रत्यय यायचा. एकदा मात्र मला एका जीवघेण्या अबोल्याला तोंड द्यावं लागलं.

मला आठवंतं, एकदा माझ्या भाच्याच्या घरच्या एका कार्यक्रमासाठी माझा मुलगा, सून आणि तीन वर्षांचा नातू (रचित) हे पुण्याहून अमरावतीला आले. कार्यक्रम ज्या दिवशी होता त्याच रात्री 9.30 च्या नागपूर-पुणे ट्रेन ने त्यांचं परतीचं रिजर्वेशन होतं. त्यांना बडनेऱ्याहून ट्रेन पकडायची होती. सुदैवानं कार्यक्रम बडनेरा रोड वरच्याच एका कार्यालयात होता. मग संध्याकाळी त्यांचं सर्व सामान घेऊनच आम्ही नवरा-बायको आणि ती तिघं माझ्या कारनेच कार्यक्रमाला गेलो. रात्री नऊ वाजता कार्यक्रम अटेंड करून आम्ही बडनेऱ्याला निघालो. माझा मुलगा कार चालवत होता. त्याच्या बाजूला मी माझ्या नातवाला मांडीवर घेऊन बसलो होतो. मागे, ही आणि माझी सून. त्या कार्यक्रमातून माझ्या नातवानं तीन मोठे फुगे आणले होते. कार सुरू झाली तसं तो फुग्यावर फुगे घासून आवाज करायला लागला.

माझ्या मुलानं त्याला दाटलं. तो ऐकेंना. आणखी मोठमोठ्यानं आवाज करायला लागला. मग माझा मुलगा त्याच्यावर जोरानं ओरडला. माझा नातू तरी थांबवेना. माझा मुलगा परत त्याच्यावर खेकसण्या आधीच माझ्या मुलाचा राग मी नातवावर काढून नातवाच्या गालावर एक चापट जोरानं. मारली. कार मधलं वातावरण एकदम गंभीर झालं. कोणीच काही बोलेना. मला खूप अपराध्यासारखं झालं. बडनेऱ्याला आम्ही त्यांना गाडीत बसून परत निघालो. कार मध्ये, ही, एक शब्द माझ्याशी बोलेना. मी म्हटलं ‘आय एम सॉरी. मी त्याला चापट मारायला नको होती. नंतर मलाही पश्चाताप झाला.’ ती म्हणाली ‘ मला काही एक ऐकायचं नाही. आणि तुम्ही काही एक बोलू नका. जरा आपल्या रागाला आवरायला शिका. तीन दिवसासाठी मुलं आली आणि एवढ्या लहान पोराच्या गालावर तुम्ही चापट मारली. “ मी म्हटलं “ती चापट मी त्याला मारलीच नाही. मला आपल्या मुलाचाच खूप राग आला होता.” ती म्हणाली काही एक बोलू नका. पुढे जवळ जवळ 15 दिवस अबोला. चहा समोर ठेवून जायची. जेवायला इशान्यानं बोलवायची. मी परोपरीनं तिची माफी मागितली. पण 15 दिवसांनंतर हा अबोला संपला. म्हणून कोल्हटकरांची ओळ आठवते.

“कधी जवळ सुखाने बसलो, दुःखात सुखाला हसलो.

कधी गहिवरलो, कधी धुसफुसलो,

सागर तीरी आठवणींनी वाळूत मारल्या रेघी.

ह्या सगळ्यातूनच आम्ही गेलो. त्यापैकी बऱ्याच गोष्टींचा उल्लेख माझ्या इतर लेखांमध्ये आला आहे. आमच्या ‘ कधी गहिवरलो ‘ ह्या वर लिहण्याचं

कटाक्षानं टाळत आलो. पण आमच्या लग्ना नंतरच्या ही काही पत्रांचा उल्लेख मी करावा असं माझ्या एका जवळच्या मित्रानं सुचवलं. म्हणून ह्या गहिवरण्यातून आम्ही कसे गेलो, हे आज आठवून लिहतो आहे. प्रत्येकाच्या जीवनात जसे चढाव येतात तसे उतारही येतातच. ह्या उतारांना आपण एकमेकांना साथ देऊन कसं सामोरं जातो हे महत्वाचं. आमच्या जीवनाच्या सुरवातीलाच हे उतार आले.

माझ्या बायकोची पहिली दोन बाळांतपणं(डिलेव्हेरीज) प्री मॅच्युअर झाली. सातव्या महिन्यात. आणि दुदैवानं दोन्ही ही वेळा मुलं वाचली नाही. पहिल्या वेळी आम्ही माझ्या धाकट्या भावाच्या लग्नाला आमच्या खेड्यावर गेलो होतो. हीचा सहावा महिना संपून 5-6 दिवसात सातवा लागणार होतो. तिथे दहा पंधरा दिवस राहून माझी बायको, आई आणि धाकटा भाऊ अमरावतीला यायला बस ने निघाले. (मी एकटा आधीच काही कामासाठी अमरावतीला आलो होतो.) अकोला जवळ आलं तसं हिच्या पोट्यात खूप दुखायला लागलं. सुदैवानं हिची मोठी बहीण अकोल्यालाच राहायची. म्हणून हे सर्व अकोल्याला उतरून हिच्या बहिणीकडे गेले. त्यांनी ताबडतोब हिला लेडी डॉक्टर च्या दवाखान्यात नेलं. तोपर्यंत हिला ब्लीडिंग व्हायला लागलं होतं. थोड्याच वेळात डिलेव्हेरी होऊन मुलगा झाला. पण तो बाहेर येताच थोड्या वेळानं वारला. सर्वांवर दुःख कोसळलं. दुसऱ्या दिवशी मला कळल्यावर मी ही अकोल्याला गेलो. सगळेच हळहळत होते. पण काही इलाज नव्हता. चार पाच दिवसात आम्ही सर्व अमरावतीला आमच्या घरी आलो. मग घरी येणारे जाणारे. पुन्हा पुन्हा तोच विषय. शेवटी आमच्या सासूबाई आल्या आणि हिला माहेरी घेऊन गेल्या. साधारणतः महिन्या भरानं ती परत आली. माझी आई तोपर्यंत माझ्या बरोबरच होती. ही परत आल्यावर आम्ही

दोघंही आई जवळ खूप रडलो. आईनं आम्हाला सावरून खूप धीर दिला. आई म्हणाली ‘ असं होतं एखाद वेळी. आता झालं ते विसरून जा. आम्ही ही एकमेकांना सावरत हळू हळू ते डोक्यातून काढायला लागलो. साधारण एक वर्षानंतर हिला पुन्हा दिवस गेले. अमरावतीच्या स्त्री रोग तज्ञ डॉ. शाहंकडे आम्ही नियमित तपासणीला जायचो. दुर्दैवानं परत सातव्या महिन्यात हिला दुखायला लागलं. दवाखान्यात भरती केलं आणि दुसऱ्याच दिवशी मुलगी झाली. 4 पौंड वजन, नाकी डोळी चांगली. पण का कुणास ठाऊक, मुलीला श्वास घ्यायला त्रास होत होता. म्हणून डॉक्टरांनी 10-12 दिवस हिला दवाखान्यातच ठेवलं. मार्च महिन्याचा पहिला आठवडा होता. आमच्या दुर्दैवानं एक दिवस अमरावतीला अचानक तुफान पाऊस कोसळला. अगदी रात्रीही. त्यामुळे हवामान एकदम थंड झालं. त्यामुळे मुलीला श्वास घेणं खूपच कठीण झालं. डॉक्टरांनी सर्व प्रयत्न करूनही दुसऱ्या दिवशी मुलगी वारली.

आमच्यावर परत दुःखाचा डोंगर कोसळला. माझ्या बायकोला सावरणं कठीण झालं. आम्ही घरी आल्यावर दोन दिवसातच माझी आई आणि माझ्या सासूबाई आमच्याकडे आल्या. घरात सारखी रडापड सुरूच होती. तशात सांत्वन घ्यायला येणाऱ्या बायका वेगवेगळ्या शंका उपस्थित करायच्या आणि हिची मनस्थिती जास्त बिघडायची. मी तर अगदी सुन्न झालो होतो. मग परत आमच्या सासूबाई, माझी आई आणि माझी बायको तिच्या माहेरी गेल्या. ती गेल्या नंतर दुसऱ्याच दिवशी मी तिला लिहलेलं पत्र अजून माझ्या जवळ आहे. त्याच्यावरून माझ्या मनस्थितीची कल्पना येईल.

प्रेमू

इनसान सबको धोका दे सकता है, पर अपने आप को नहीं। पिछले महिना भर मैं यही कर रहा था। अपना गम, अपना दुखदर्द, अपने आंसू सब मैंने पी लिये। और सबको हसता नजर आने की कोशिश भरी अँकितिंग करता रहा। पर जबतक प्रेक्षक थे, देखनेवाले थे तबतक रंगमंच भी था। पर अब न प्रेक्षक है न रंगमंच। दिल में दर्द लेकर हंसने की कोशिश करनेवला कलाकार बाकी है। अपने ग्रीन रूम में। अपना मेकअप उतार कर बैठा है। और जानता है की अब ड्रामा खत्म होगया है। तुमको रोना है। और-और अब खुदको धोका देनेकी हिम्मत नहीं होती। दुसरो को समझाना आसन होता है। अपने आपको समझाना मुश्किल। फिर भी मैंने कोशिश कियी है, अपने आपको समझानेकी।

तुम सब यहा थे तो लगता था ईस वातावरण से ऊब गया हूँ मैं। लगता था अकेला रहू तो थोडी शांती मिलेगी। पर मेरा अंदाजा गलत निकला। अब लगता है, तुम्हारी इच्छा नहीं थी इतने जलदी वहा जानेकी, तो तुमको रोक ही लेना था यहा। क्यु की—क्यु की? क्या बताऊ प्रेम; मेरा एक दिन भी तुम्हारे बगैर नहीं बितता। अकेलापन, जो मैं चाहता था, वह ही अकेलापन मुझे खानेको दौडता है। लगता है तुम हमेशा हमेशा मेरे पास रहो। जैसे, जिस हाल में हो। पर इन्सान मजबूर होता है। सब का ही कहना था की अभी हमरा अलग रहना जरूरी है। अपने अच्छे के लिये। हां, अच्छे ही के लिये। वरना हम अलग रहते? कभी नहीं। मैं जानता हूँ प्रेम की जो हाल मेरा है वह ही तुम्हारा भी है। परंतु----- मैं ने सदा के लिये एक चिज जानी है जो तुमको भी बताना चाहता हूँ। और वह ये की Life is not meant only for ups. Some downs are bound to come. जिंदगी सिर्फ सुखका सागर ही नहीं है, कुछ दुख भी होंगे उसमें। हम चाहे की सब अच्छा ही अच्छा हो तो, वह जिंदगी

क्या ? वैसे ही सब बुरा ही बुरा तो नहीं हो सकता. कोई न कोई दिन अच्छा होगा. जरूर अच्छा होगा. फिर यह गम सिनेसे क्यु लगाये रखवे ?

देखो कैसे बहता चला गया मैं ? तेरा वियोग, तेरा दूर होना मुझे न जाने क्या क्या बना देता है. लेखक-कवी-गायक और साज और सुरोसे खेलनेवाला संगीतज्ञ. लगता है, हर कलाकार कोई गम का मारा होता होगा. सोचा था, इतने जल्दी तुझे खत नहीं लिखुंगा. अपने आप को आजमानेकी कोशिश कर रहा था. पर अकेला रहता हू तब लगता है तुझसे बाते करू. और बाते करनेका बस यह ही एक रास्ता है.-----.”

खरंच हा एकाच मार्ग होता. तेव्हा मोबाइल तर नव्हतेच पण घरी लँड लाइन फोन ही नव्हते. माझ्या 29 मार्चच्या वरील पत्राला तिनं ताबडतोब म्हणजे 2 एप्रिललाच उत्तर लिहलं. मी हे जास्त मनाला लावून घेऊ नये म्हणून तिनं तिच्या मनाची अवस्था जास्त प्रकट न करता थोडक्यात उत्तर दिलं.

राजा,

तुम्हारा खत मिला और पढकर मुझे भी ऐसा महसूस हुआ की जिंदगी मे बेसुमार ऐसे क्षण आते है, जब हमे लगता है, तकदीर हम पर कृपालू नहीं है. ईश्वर हमे किसी गलतीयोके लिये सबक सिखा रहा है। ऐसेमे हम अगर हिम्मत हार जाये तो ईश्वर भले ही हमे क्षमा कर दे, लेकिन उसकी अपनी आत्मा, उसे कभी क्षमा नहीं कर सकती।

कितनी तरहसे इस दिल को समझानेकी कोशिश करते है. थोडी देर के लिये दिल मान भी जाता है, लेकिन फिर भी अपने आप को उससे जितना दूर ले जाना

चाहते है, वह उतनी ही निकट होती जाती है. अंदर ही अंदर दिल रोता रहता है, तडपता रहता है. मै अच्छी तरहसे जानती थी तुम्हारी ईस हालत को. ईसी लिये मै तुमसे इतने जल्दी दूर होना नही चाहती थी. परिस्थितीया आदमी को मजबूर कर देती है. इसमे तुमहारा कसूर नही है. हमे तो खुष होना चाहिये की हमारे बुजुर्ग लोग ये सब हमारे अच्छे के लिये तो कर रहे है. पर इन लोगोके चाहनेसे क्या होगा. भगवान को जो मंजूर है वह ही होता है.----- अपनी तबियत का खयाल रखना----- “

माझ्या पत्राला तडतोब आलेल्या ह्या उत्तरात तिनं आपलं दुःख किंवा मनस्थिती व्यक्त न करता मला सावरण्याचा प्रयत्न केला. तिची मनस्थिती तिनं व्यक्त केली ती याच्या नंतर 3 महिन्यांनी आलेल्या एका पत्रात. ह्या दरम्यान ती माहेरी राहून एका महिन्यानंच परत आली होती. आता झाल्या प्रकाराविषयी आम्ही गांभिर्यानं विचार करू लागलो. एकदा नाही दोनदा असं का व्हावं ? मग सर्वात आधी आम्ही आमच्या डॉक्टर शाहबाईं कडे गेलो आणि हिची चांगली संपूर्ण तपासणी करून घेतली. त्यांनी आम्हाला नागपूरला पाठवून तिथल्या तज्ञ डॉक्टर कोलवाडकरांकडून हिच्या कमरेचे (अॅब्डोमेन) व गर्भाशयाचे सर्व एक्स रे करून आणायला सांगितले. ते आणून आम्ही त्यांना दाखवले. ह्या सर्व तपासणी नंतर त्या म्हणल्या “ There is absolutely nothing wrong with her. She is absolutely normal and alright. They were shear accidents. Do not worry. We will take care now. “ आम्हाला बराच धीर आला. हळू हळू आम्ही नॉर्मल येत गेलो. पुढे एक दोन महिन्यांनी हिच्या मोठ्या भाऊ आणि वहिनींनी हिला मुंबईला नेलं. हिच्या वहिनीचं माहेर मुंबईलाच होतं. तिथे त्यांनी

सुप्रसिद्ध Gynaecologist Dr. B. N. Purandare ह्यांच्याकडून सविस्तर तपासणी करून घेतली. आमच्या डॉक्टर शाहनी जे सांगीतलं अगदी त्याच शब्दात डॉक्टर पुरंदरेनी सांगीतलं. त्यामुळे सर्वांना खूप धीर आला. तरी नंतर एक दिवस मला मुंबईहूनच तिचं मन मोकळं करणारं पत्र आलं.

राजा,

अभी आपको खत लिखने बैठनेही वाली थी की आपका पत्र आया. हां राजा तुम्हे यकिन नाही होगा लेकिन मै सच कहती हूं. आपका खत मिला और ईन दस दिनोकी उदासी, बोअरियत एक पल मे नष्ट हो गयी. राजू मै तुमसे कितनी बार कहती हूं, मुझे अपनेसे कभी अलग मत किया करो. मै एक दिन के लिये भी तो आपसे अलग नहीं रह सकती। तुम्हारे पास होती हूं तो मुझे कभी, कुछ भी, किसी प्रकार का दुख महसूस नहीं होता. तुम्हारे पास सब भुल जाती हूं. कई बार रातमे तुम्हारे सीनेसे लगकर रोयी हूं. लेकिन फिर सोचती हूं, मेरा राजा मेरे पास है तो मुझे किसी बातका गम नहीं करना चाहिये।

तुमने कितनी बार पुछा लेकिन मैने कभी कुछ भी नहीं बताया. शायद तुम्हे मेरे इस व्यवहारसे दुख पहुचा हो. लेकिन इस से बढकर दुख मेरे कुछ बतानेसे होता. सोचती, क्या मै ही अकेली दुखी हूं. तुम्हे भी तो दुख होता है. और बतानेसे बढता ही. इसलिये हम दोनोने कभी इस बात का जिक्र नहीं किया. लेकिन जिस बातको मैने इतने दिनतक नहीं कहा वो आज कहने जा रही हूं. लेकिन राजू, तुम्हे मेरी कसम, खत पढना और रख देना. कभी भी इन बातोका खयाल मत करना और नहीं कुछ सोचना.

राजा, भगवान ने मुझे बहुत सुख दिया है. इतनी खुशीया दी. लेकिन भगवान ने मेरे जीवन की इतनी बहुमुल्य चीज मुझसे क्यु छिनली. एक बार नहीं दो बार मुझे इस सुख से वंचित रखा. आखिर मैंने ऐसा कौनसा पाप किया है जिसकी इतनी बडी सजा वह दे रहा है. अब मुझमे जरा भी सहन करनेकी ताकत नहीं है. बार बार आखों के सामने वही छोटीसी, नन्हीसी अपनी गुडिया दिखती है. सोचती हूं काश वह रहती तो हमे यह दिन नहीं देखने पडते. हां राजा, मुन्नेको तो मैंने देखा ही नहीं था. सिर्फ विचार आते और चले जाते है. लेकिन गुड्डीकी सुरत तो अभी भी आखों के सामने दिन रात रहती है. उसको किसी तरह भुल नहीं पाती. और रो रो कर सारा दिन रात काट रही हूं.

राजू मै भगवान से यही प्रार्थना करती हूं की मुझे मेरी ये खुशी लौटा दे. और मुझे कुछ नहीं चाहिये. बोलो राजा बोलो, हमे हमारी ये खुशी मिलेगी न ? चाहे जितना दुख दर्द और सह लूंगी.-----“पुढे ही बरंच काही लिहलेलं होतं पत्रात. दुःखात असे आम्ही गहिवरलोही. पण ईश्वर फार दयाळू आहे. त्याच्या आणि आमचं आराध्य दैवतं गजानन महाराज व सती माता यांच्या अनंत कृपेनं एका वर्षातच आम्हाला मुलगी झाली. अगदी काही ही त्रास न होता नवव्या महिन्यात. दोन्ही ही डॉक्टरांचं म्हणणं खरं ठरलं. त्या मुलीच्या पाठीवर 5 वर्षांनी आम्हाला मुलगा झाला. आज हा लेख लिहत असताना मुलगी 50 आणि मुलगा 45 वर्षांचा आहे. माझ्या बायकोनं आपल्या नातीला(मुलीची मुलगी) आणि दोन नातवाना(मुलाची मुलं) आनंदानं अंगा-खांद्यावर खेळवलं.

आज सकाळी उठल्या उठल्याच बहुदा मी कुमार गंधर्वांचं “ ऋणानुबंधाच्या जिथून पडल्या गाठी---“ हे गाणं लावलं आणि मग बाळ कोल्हटकरांच्या त्या

ओळी ‘ कधी जवळ सुखाने बसलो, दुःखात सुखाला हसलो. कधी गहिवरलो
 कधी धुसफुसलो, ---आठवून, आमचं ते सगळं, धुसफुसणं , गहिवरणं आठवलं.
 अशा असतात् ह्या आठवणी. आणि मग पाठोपाठच कवी अनिल ह्यांचे शब्द
 आठवले— ” अजुनी रूसून आहे, खुलता कळी खुलेना, मिटले तसेच
 ओठ की पाकळी हलेना “

समजूत मी करावी म्हणुनीच तू रूसावे, मी हास सांगताच, रडता ही तू हसावे.
 ते आज का नसावे, समजावणी पटेना. धरिला असा अबोला की बोल बोलवे
 ना.

खरंचं अबोला धरलाय तिने आता. मी बोलतोय फक्त. एकटा. स्वतःशीच.
 माझ्याच एका कवितेच्या दोन ओळी आठवतात-

‘साद ना आली तरी, नादात मी शोधिन तुला,
 थकले जरी के कान माझे, गंधात मी शोधिन तुला.

पुन्हा जागल्या आठवणी

गेल्या 27 सप्टेंबरला(2023) माझा 80 वा वाढदिवस होता. माझ्या मुलामुली अन् सुन-जावई ह्यांनी, विकएंड म्हणजे शुक्रवार दिनांक 29 सप्टेंबरला बऱ्याच प्रमाणात तो साजरा केला. खरं म्हणजे हया प्रमाणावर ते साजरा करणार आहेत हे, ते मला सांगणार नव्हते. हल्लीच्या पिढीचं हे सरप्राइज वगैरे देणे हा जो काही प्रकार आहे तसं ते काही तरी करणार होते. पण काही कारणास्तव त्यांना मला हे आधी सांगावंच लागलं. मला आठवत, दोन सप्टेंबरला माझा मुलगा पराग रात्री माझ्या रूम मध्ये आला. तो म्हणाला ‘ पापा, तुमचा 80 वा वाढदिवस, घरगुती साजरा न करता तो बाहेर कुठेतरी हॉटेल मध्ये थोड्या मोठ्या प्रमाणावर साजरा करण्याचं आमचं ठरलं आहे. आम्ही हे तुम्हाला सरप्राइजचं देणार होतो पण काही कारणास्तव तुम्हाला सांगावंचं लागतंय. दीदी-जीजाजी आणि मी व रचना(माझी सून) आम्हा सर्वांना वाटलं की पपांना सगळ्यात चांगलं प्रेझेंट जर काही आपल्याला द्यायचं असेल, तर ते म्हणजे पपांच्या काही विद्यार्थ्यांना आमंत्रित करून त्यांच्या बरोबर एक 3-4 तासांचं गेट-टू-गेदर आपण अरेंज केलं पाहिजे. त्यातच पपांना खूप आनंद होईल. मग आम्ही आम्हाला माहीत असलेल्या, तुमच्या नेहमीच्या संपर्कातल्या, तुमच्या काही पुण्यात असलेल्या विद्यार्थ्यांशी बोललो आणि त्यांना आमचा मानस सांगितला. ते म्हणाले की नुसत्या पुण्यात सरांची नेहमी आठवण काढणारे चार-पाचशे विद्यार्थी आमच्या वेगवेगळ्या ग्रुप्स मध्ये आहेत आणि ह्या सर्वांचीच सरांच्या 80 व्या वाढदिवसाला येण्याची इच्छा होईल. आम्ही त्यांना म्हणालो की आम्ही चार-पाचशे जणांनाही बोलावू शकतो. पण त्यात आमचा उद्देश सफल होणार नाही. आम्हाला तुम्हा विद्यार्थ्यांची सरांशी इन्फॉर्मल इंटरअॅक्शन, आठवणी, गप्पा असा 3-4 तासांचा

कार्यक्रम ठेवायचा आहे. खूप गर्दी झाली तर कोणाला कोणाशी बोलताही येणार नाही. म्हणून आम्हाला सरांच्या 1967 पासून 2000 पर्यंतच्या साधारणतः 75-80 लोकांची नावं आणि त्यांचे कॉनटॅक्ट नंबर हवे आहेत. ते म्हणाले आम्ही आमच्या बॅचेसचे तसे काही कॉनटॅक्ट नंबर देवू शकतो. सरांच्या संपर्कात वेगवेगळ्या बॅचेसचे बरेच विद्यार्थी आहेत. सरांकडूनच ते तुम्हाला मिळू शकतील. ‘ पराग पुढे म्हणाला ‘ पपा, आता तुम्हीच आम्हाला ही नावं आणि नंबर देवू शकता. म्हणून आज आम्हाला हे गुपित तुम्हाला सांगावंचं लागलं. आम्ही असं ठरवलंय की फक्त पुण्यात असलेल्या लोकांमधूनच ही नावं घ्यायची आणि तुमचे पीएच. डी. चे सर्व आणि काही एम.ई. चे विद्यार्थी ह्यांना आमंत्रित करायचं. साधारण 75-80 तुमचे विद्यार्थी, तुमचे पुण्यात असलेले जवळचे 25-30 मित्र आणि पुण्यातलेच 30-35 नातेवाईक, अशा सव्वाशे-दीडशे लोकांचं चार तासांचं गेट-टू-गेदर आम्हाला करायचंय. ‘ मी परागला म्हणालो, ‘ गड्या, तुम्ही ही निवडक नावं मागून मला फार अडचणीत टाकलंय. पण मी तुम्हाला, माझ्या रोजच्या संपर्कात असलेल्या वेगवेगळ्या वर्षांच्या काही विद्यार्थ्यांचे नंबर देतो. तुम्ही त्यांच्याशी बोलून त्यांना तुमचा उद्देश सांगून त्यांच्या त्यांच्या ग्रुप मधली काही नावं आणि नंबर द्यायला सांगा. आणि अशा मिळालेल्या 70-80 लोकांना तुम्ही व्यक्तिशा निमंत्रित करा. ‘

मग त्या चौघांनी मिळून ही सर्व सर्कस करून 1970 पासून 2000 पर्यंतच्या काळातील माझ्या 78 विद्यार्थ्यांना रीतसर निमंत्रण पाठवली. त्यापैकी 68 जणांची, ‘मी येणार’ अशी कन्फर्मेशन्स त्यांना मिळाली. माझ्या मित्रांना आणि नातेवाईकांना ही त्यांनी प्रत्येकाला निमंत्रण पाठवून फोन केले. शुक्रवार 29 सप्टेंबर 2023 ला बरोबर संध्याकाळी 7.30 पर्यंत पुण्याच्या बाणेर रोड वरील सदानंद रिसोर्ट्स ला सर्वजण आले. मुलांनी सर्व कार्यक्रम अगदी योजनाबद्ध आखून ठेवला होता. माझ्या सर्व विद्यार्थ्यांना भेटून, मित्रांना भेटून, त्यांच्याशी मनमोकळेपणे बोलून मला खूप आनंद झाला. खरंच, इट वाज ए वंडरफूल अँड ए व्हेरी वॅल्युएबल गिफ्ट

गिळहन टू मी बाय माय चिल्ड्रेन. जळपास रात्री 11 वाजेपर्यंत चाललेल्या ह्या बर्थडे सेलिब्रेशनाचा एक भाग म्हणून, 25 मिनिटांचा, माझ्या 80 वर्षा पर्यंतच्या जीवन-प्रवासाचा एक स्लाईड शो दाखवण्यात आला. नंतर प्रत्येकी 3-4 मिनिटं, अशी, माझ्या दोन मित्रांची अन् 1971 ते 2000 ह्या वर्षामधील वेगवेगळ्या बॅचेस मधील पाच विद्यार्थ्यांची छोटेखानी आठवणपर भाषण झाली. ह्यात काही जण तर सेवानिवृत्त ही होते. अर्थात माझ्या अगदी जवळच्या संपर्कात असलेले बरेच जण माझ्या मुलीला माहीत होते. त्यामुळे ह्या वक्त्यांशी आधीच संपर्क साधून तिने बोलणारांना पूर्व कल्पना दिली होती. कोणी माझ्या शिकवण्या विषयी तर कोणी माझ्या, त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आणि जीवन मूल्यांना जोपासण्यासाठी वेळोवेळी सांगितलेल्या गोष्टींवर, दिलेल्या उदाहरणांवर बोललं. महाविद्यालयात मी दिग्दर्शित केलेल्या दहा नाटकांपैकी दोन नाटकांचा हीरो असलेला आणि महा विद्यालयासाठी ‘ रानडे वाद ‘ स्पर्धेची ढाल जिंकून आणि वैयक्तिक पहिलं बक्षीस मिळवणारा माझा 1976 चा विद्यार्थी श्रीकांत देशमुख (Retired Commodore of Indian Navy) ह्यांनी त्याच्या आठवणी सांगितल्या. माझे पीएच.डी.चे विद्यार्थी माझ्या बरोबरच माझ्या कुटुंबाच्याही खूप संपर्कात आले होते. त्यातील एकाने माझ्या दिवंगत बायकोच्या ही हृद्य आठवणी सांगून माझ्या डोळ्यात पाणी आणलं. सर्व वक्त्यांनी माझी तोंड भरून स्तुति केली, माझ्या बदल कृतज्ञता आणि प्रेम, आदर, व्यक्त केला. त्यामुळे मी गलबलून गेलो. सुखावलो. आपल्या बदल कोणी चार शब्द चांगले बोलल्या नंतर आपल्याला जो मनस्वी आनंद होतो, तो होणाऱ्या सर्वसामान्यांपैकीच मी ही आहे. त्यामुळे मी हरखूनही गेलो. ह्या हरखून जाण्याला वयाची आणि परिपक्वतेची बंधनं नसतात. तो सामान्याच्या मनाचा एक भाव असतो ह्याची प्रचिती मला त्या दिवशी परत एकदा झाली. पण वय आणि परिपक्वता त्याच्या अभिव्यक्तीवर मात्र बंधनं घालतातच ह्याची जाणीव ही मला झाली. माझी मुलंही दोन दोन मिनिटं बोलली. शेवटी मलाही माझ्या भावना व्यक्त

करण्यासाठी सांगण्यात आलं. जास्त विस्तारात न जाता मी 4-5 मिनिटात माझ्या भावना व्यक्त केल्या. म्हणालो----- माझ्या 80व्या वाढदिवसच्या आनंदात सहभागी होणाऱ्या माझ्या सर्व मित्रांचे, विद्यार्थ्यांचे आणि नातेवाईकांचे मी मनापासून आभार मानतो. माझ्या जीवनाची ही 80 वर्ष मी अत्यंत समाधानात आणि सुखात जगलो. माझ्याही जीवनात चढ-उतार आलेच. पण गोळाबेरीज करताना लक्षात येतंय की परमेश्वरानं मला जे दिलं ते, मला त्यानं जे दिलं नाही त्या पेक्षा खूप जास्त आहे. त्यामुळे ‘ ना कोई गिला मुझको तुमसे, ना कोई शिकायत दुनियासे ‘ असं म्हणावंसं वाटतं. माझे आई-वडील, काका, आत्या आणि भावा-बहीणींचं अत्यंत एकोप्याचं कुटुंब होतं. We lived in perfect harmony, marked by profound love and compassion. I also lived 45 years of very happy life with my late wife Premlata with perfect understanding. She suddenly left for heavenly abode on 8th of November 2014. Even then I have been strolling through the journey my life, guided by the harmonious melody of her companionship. God has given me very loving and caring daughter, son, son-in-law, and daughter-in-law. He has also blessed me with a very lovable grand daughter and two grand sons.

माझा मित्र परिवारही फार मोठा आहे. जीवनभर माझ्या मित्रांनी मला प्रोत्साहन दिलं. माझ्या यशात, आनंदात ते सहभागी झाले आणि होतात. Our strong bond remains intact to this date. माझ्या जीवनाचा सर्वात मोठा भाग म्हणजे माझे विद्यार्थी. I became teacher by design and not by default. आपण एक चांगला शिक्षक व्हावं हे माझं स्वप्न होतं. त्यासाठी मी जीव

ओतून मेहनत केली. God had been once again very kind to me to give me thousands of wonderful students. My students always responded and reciprocated to my teaching very attentively and sincerely. एवढंच नाही तर माझ्या विद्यार्थ्यांनी मला खूप आदर दिला, प्रेम दिलं. माझे विद्यार्थी ही माझी संपत्ति आहे. माझं जीवन आहेत. I am immensely proud of the achievements and accomplishments of my students. On various occasions, I take great pride in proclaiming that you name any field of profession, and I will confidently show my students excelling at the highest level of success there. Number of them are running their own industrial units successfully. Many of them are at managerial levels in various industries. In public sectors they have reached to the posts of secretaries and chief engineers. In administrative sectors they are commissioners and collectors. In armed forces they are colonels, captains, commodores.

आमच्या शिक्षण क्षेत्रात ही माझे विद्यार्थी कुलगुरू , संचालक, प्राचार्य पदांपर्यंत पोहचले आहेत. राजकारणात ही ते मंत्री, खासदार, आमदार आहेत. काही नामवंत समाज सेवक आहेत. मला त्या सर्वांचा सार्थ अभिमान आहे. मघा बोलतांना सर्वच विद्यार्थ्यांनी सांगितलं की त्यांच्या यशात माझा फार मोठा वाटा आहे. मी त्यांना नम्रपणे माझ्या दोन ओळीत म्हणेन की---

“मै बस एक अदनासा दीप था तुम्हारी राहोमे, तुमने खुद अपने रास्ते चमकाये है।

काबिलियत के हर मकाम पर पहुँचकर, तुमने मेरे सपने सजाये है।

पुन्हा एकदा मनापासून सर्व निमंत्रितांचे आणि माझ्या मुलांचेही आभार मानतो. “

खरं म्हणजे माझ्या पिढीला, वाढदिवसाचं कधीच अप्रूप नव्हतं. आमच्या लहान किंवा तरुणपणी आमचे वाढदिवस केव्हा आले आणि गेले हे कोणालाही माहीत नसायचं. अगदी आम्हालाही.

मला आज आठवण आली ती माझ्या दिवंगत बायकोनं मला लिहिलेल्या एका पत्राची. आमचं लग्न ठरलं आणि पहिला लग्नाचा मुहूर्त निघाला तो दहा महिन्यांनंतर चा. आमच्या दुर्दैवानं तो पक्का केलेला मुहूर्तही जवळ आल्यानंतर काही अपरिहार्य कौटुंबिक अडचणींमुळे आणखी चार महिने पुढे ढकलला. म्हणजे लग्न ठरल्यानंतर 14 महिन्यांनी आमचं लग्न झालं. ह्या 14 महिन्यात आम्ही एकमेकांना साठ पत्र लिहिली. ती अजूनही माझ्याजवळ आहेत. तिच्या मृत्यूनंतरच्या, तिच्या मागच्या वाढदिवसाला सकाळी जागा झालो तो तिच्या आठवणींनी गलबलूनच. तसा हातात पेन घेतला अन् तिच्या आत्म्याला पत्र लिहिलं.

प्रेम,

“मार्च 1968 मे हमारी सगाई हुई और शादी 1969 मई मे. इस दरम्यान हमने 60 पत्र एक दुजे को लिखे, यानी हर महिने मे पाच. मुझे याद है 17 डिसेंबर 1968

का तुम्हारा वह पत्र जिसमे तुम ने लिखा था “परसो मेरा जन्मदिन था. आपका कब है?” और मेरे उत्तर मे मैने लिखा था “ मेरा जन्मदिन तो 27 सितंबर को होगया. 37 पत्रो का आदान-प्रदान होने तक हमको एक दुजे का जन्मदिन मालूम नही था. फिर भी हमारे मन एक दुसरे के पास थे. देखो, जमाना किस तरह बदल गया है? अब तो शादी से पहले ही जनम दिन के तोफे दिये लिए जाते है. मै भी हॅपी बर्थडे कहना चाहता हू आज. पर ईसान हू. आसमान तक पहुच नही सकता. तुम पास हो या आसमान पर, तुम्हारा अस्तित्व आसपास है. वह खो नही सकता कभी तेरी यादे मेरे पास है। इसलीये यकिन करो प्रेम, 14 डिसेंबर 1968 को जितना मेरा मन तुम्हारे पास था, उतनाही आज भी है. “ हॅपी बर्थ डे “

अशा ह्या आठवणी . ती आर्वी ची आणि मी अमरावतीचा. फक्त 60 किलोमीटर दूर. पण त्या 14 महिन्यात आम्ही दोघं फक्त एकदाच भेटलो. अमरावतीला. मला आठवते आमच्या त्या पत्रांमधली शुचिता, त्यातलं पावित्र्य. त्यात कुठेही उथळपणा नव्हता. आमच्या सुखी सोबतीची ती पाळंमुळं होती. आजकालच्या उतावळ्या प्रेमांना आणि त्यांच्या पैकी काही विदारक शेवटांना पाहिलं की मन विचलित होतं. असं म्हणतात की एका यशस्वी माणसाच्या यशामागे एका स्त्रीचा हात असतो. मी यशस्वी माणूस आहे आणि ह्या माझ्या यशामागे माझ्या दिवंगत बायकोचा किती मोठा हात आहे हे मला शब्दात सांगता येणार नाही. माझा 80 वा वाढदिवस साजरा झाल्याला आज 40 दिवस झालेत. तो डोळ्यासमोर होता पण त्या सेलीब्रेशनला आज वाचा फुटाली. आज तिची 9 वी पुण्यतिथी. माझ्या वाढदिवसाच्या कार्यक्रमात बोलतांना माझा एक पीएच.डी, चा विद्यार्थी म्हणाला “ आज काकू असायला हव्या होत्या. मला प्रकर्षानं आज

त्यांची आठवण होते आहे. सरांची आणि काकूंची मनं किती जुळलेली होती, त्यांचं एकमेकांवर किती प्रेम होतं हे मी जवळून पाहिलं आहे. मी सरांकडून खूप गोष्टी शिकलो पण जीवनात उपयोगी पडणाऱ्या अनेक गोष्टी मी काकूंकडून शिकलो. एक सुखी जोडपं कसं असतं, एका नवरा-बायकोमध्ये कसा संवाद असावा हे मी जवळून पाहिलं आहे. आज ह्या सेलीब्रेशन सोहळ्यात दुर्दैवानं काकू नाहीत ह्याची मला खूप खंत वाटते आहे. “ माझे डोळे त्या दिवशी अन् आज हे लिहतांना ही भरून आले आहेत. आमच्या संवादाच्या उल्लेखावरून आठवण आली. आमच्या साडे पंचेचाळीस वर्षांच्या विवाहित जीवनात ह्या न त्या कारणानं फक्त दिड वर्ष आम्ही एकमेकांपासून दूर राहिलो. आणि कोणाचा विश्वास बसणार नाही, पण ह्या दिड वर्षात आम्ही एकमेकाला 118 पत्र लिहली. ती सर्व पत्र माझ्याजवळ अजून आहेत. त्या पत्रांची करून ठेवलेली फाईल, मी माझ्या मुलांना, जवळच्या दोन-तीन मित्रांना-सीनियर विद्यार्थ्यांना साक्ष म्हणून दाखवली आहे. (तसं ही त्या पत्रांमध्ये एक ही वाक्य अवाचनीय नाही.) त्या फाईल च्या कव्हर पेज वर मी लिहून ठेवलंय की “ इन 118 पत्रोमे हमरा आपसी प्यार, विश्वास, आदर और हमारे संग संग चलनेके हर पल का एहसास है। इनमे प्यार है, शिकवे-शिकायते है, रुठना-मनाना है, एक दुसरेसे दूर रहनेके अकेलेपन के एहसास की टीस है। एक दुसरेके भावनाओ का आदर है . There is nothing shallow. As Simon Garfield said ‘ these letters are a form of expression, emotion and tactile delight we may clasp to our heart. ‘

हा संवाद, आता हरवला आहे. गेली नऊ वर्ष रूढ अर्थानं सर्व सुरळीत चाललं आहे. प्रेम करणारी, काळजी घेणारी मुलं आहेत, मित्र आहेत, नातेवाईक

आहेत. मी माझे छंद जोपासतो आहे. सर्व सर्व व्यवस्थित आहे, पण चहाचा शेवटचा घोट घेतल्यानंतर ही कप हातात धरून माझ्याशी अर्धा तास बोलत राहणारी ती नाही आहे. डायनिंग टेबलवर शेवटचा घास घेतल्या नंतर हात न धुता तशीच माझ्याबरोबर तासभर बोलत राहणारी ती नाही आहे. त्या हरवलेल्या संवादाची पदोपदी बेचैन करणारी, बोचणारी जाणीव मात्र चिकटून आहे.

गेले चाळीस दिवस, वर आधी मी जे लिहलं आहे ते लिहावं असं कधी मनात आलं नाही. पण जसजसा 8 नोव्हेंबर जवळ आला तसतशी मला वाचा फुटली. तिच्या ह्या नवव्या पुण्यतिथीला तिच्याशी बोलून तिला सांगण्यासाठी, श्रध्दांजली वाहण्यासाठी. ह्या आठवणी म्हणजे म्हातारीचं गाठोडं आहे. कायम बगलेत किंवा मांडीखाली दाबून ठेवलेलं. कधी सोडावंसं न वाटणारं. एरवी, माझ्या एका कवितेच्या शेवटच्या चार ओळी पुन्हा आठवतात आहे---

“ मत कापते हाथोमे मेरे लेखनी दो, मत शब्द दो निःशब्द गीतोको मेरे ।

मै खो चुका हूँ, चेतनाको, भावनाको, स्वप्न सुंदर और मित को मेरे ।

अब दर्द मेरी कल्पना खुद बन रही जब, मत और मुझको जखम दो ,

आख मे आसू नही जो घाव मेरे धो सके, मत और मुझको जखम दो ।

‘ प्रेम, तुझ्या आत्म्याला विनम्र श्रध्दांजली ‘

दहा वर्ष : काळ कधी थांबलाय ?

‘विश्व चक्र हे अविरत फिरते, मरणामधूनही जीवन उरते,
अश्रु आजचे उद्या हासतिल, नवल असे केवढे,
सारखा काळ चालला पुढे, कुणाचे कुणावीण न अडे-सारखा काळ चालला-

आज 8 नोव्हेंबर 2024. माझी पत्नी वारली त्याला आज दहा वर्ष झाली. ती वारल्या नंतरचे माझे अश्रु हे उद्या हसणारे नव्हतेच. एकतर तो उद्याच आला नसावा किंवा उद्या हसणारे ते अश्रुच आले नसावेत. किंवा स्वर्गीय कैफी आझमीं म्हणाल्या प्रमाणे “ अष्क आखोंने पिये और ना बहाये होंगे.” कदाचित अश्रु आले ही असतील, पण मी ते पिऊन ही टाकले नसतील किंवा ढाळलेही नसतील. कोरडे झाले असतील माझे डोळे. माझ्याच एका कवितेतल्या ओळी आठवतात. “ आंख मे आंसू नही जो घाव मेरे धों सके, मत और मुझको जखम दो, पाव मे छाले पडे है, अब जगह खाली नही है आग को, जो, दाग दे, मत और मुझको जखम दो. “परत उम्मेदीचे दिवस दाखवणारे ते अश्रु येतिलच कसे ? कारण तिच्या निधनानं केवळ संवादच हरवला नाही तर उम्मेदही हरवली. आज मागे वळून पाहताना वाटतं, खरंच ‘ कुणाचे कुणावीण न अडे ‘. मी अनेक वेळा लिहिल्याप्रमाणे, गेली दहा वर्ष, रूढ अर्थानं, व्यवहार अर्थानं सगळं व्यवस्थित सुरू आहे. मी जगतोच आहे. मला आठवतं, ती वारल्यानंतर 15-20 दिवसानी मी तिच्यावरचा माझा पहिला लेख लिहिला. “ द शो मस्ट गो ऑन “ आणि तेव्हापासून ‘ द शो इज गोइंग ऑन ‘

थांबलं काहीच नाही आहे. हा शो ही कसा चालत राहावा हे तिच्याच शब्दात त्या लेखात मी लिहलं होतं. आणि तिच्याच शब्दांशी ईमान राखून मी हा शो फ्लॉप होऊ दिला नाही. तिच्या आत्म्याला तो तसा फ्लॉप होणं पटलंच नसतं.

आठवड्यातून एक, असे 18 डायलिसीस तिचे झाले होते. आठराव्याला, डायलिसीस सुरू असतानाच हृदयाच्या एकाएकी आलेल्या अटॅकनं ती वारली. मी बाजूलाच उभा होतो. त्यापूर्वी म्हणजे ती वारण्याच्या तीन-चार महिने अगोदर पासून मी, माझ्या ॲक्टिविटीज, म्हणजे, सेमिनार्स, इंवायटेड टॉक्स ई. कमी केले होते. ते तिला आवडायचं नाही. “ ज्यात तुम्हाला आनंद मिळतो, ते तुम्ही करत रहा. बंद करू नका. एखाद्या सेमिनारवरून, टॉकवरून आल्यानंतर तुमचा चेहरा बघून मला आनंद होतो.” तो आनंद टिकविण्याचा प्रयत्न मी आजपर्यंत (81 वर्षांचा झाल्यानंतर ही) सुरूच ठेवला आहे. मग ते ‘ उद्या हसवणारे अश्रु ‘ कुठे गेलेत ? जग वहिवाट मोडली का मी ? नाही. ते अश्रु आलेत, येतात, पण अशा प्रत्येक प्रसंगी हरखून जाणाऱ्या तिची, प्रकर्षानं मला आठवण येते. आणि मग त्या हसवणाऱ्या अश्रुंच्या पाण्याचा रंग बदलतो. त्याचं स्वरूप बदलतं. मला बरेच, असे प्रसंग आठवतात. परवा तीन वर्षापूर्वी, ‘ इंस्टिट्यूशन ऑफ इंजिनियर्स इंडिया, अमरावती चॅप्टर ‘ ने मला “ जीवन गौरव “ पुरस्कार देऊन माझा गौरव केला. त्या समारंभात मला खूप आनंद झाला. डोळे भरून आले. पण समारंभानंतर घरी येताच अश्रुंच स्वरूप बदललं. असंच होतं नहमी. गेली दहा वर्षं मी तिच्या आठवणींवर व श्रध्दांजलीपर लिहलेले काही लेख ‘ दैनिक हिंदुस्तान-अमरावती ‘ ने प्रकाशित केले. मी त्यांचा मनापासून आभारी आहे.

ह्या सर्व लेखांमधून, तिच्या अनंत आठवणीच्या साठयाचा एक एक पदर मी उलगाडत गेलो. पण त्या संपत नाहीत. परवा एक जुना मित्र बरेच वर्षांनंतर भेटला. आणि आमच्या तरुण वयातल्या आठवणीत परत मला घेऊन गेला. तिच्या आणि माझ्या लग्ना आधीच्या आणि नंतरच्या पत्रांचा विषय निघाला. आमचा काही प्रेम-विवाह नव्हता. अगदी ठरवून केलेलं लग्न होतं ते. मग पत्र आणि प्रेम पत्र कसली ? काही अपरिहार्य कारणामुळे, लग्न ठरल्यानंतर, 14 महिन्यांनी आमचं लग्न झालं. पहिले एक-दोन महिने आम्ही काढले. पण त्या भिडस्त काळातही आम्ही आमचे मार्ग शोधले आणि एकमेकांना पत्र लिहणं सुरू केलं. कोणाचा विश्वास बसणार नाही, पण बारा महिन्यात आम्ही (अमरावती-आर्वी) एकमेकांना 60 पत्र पाठवली. त्यात एकही पत्र उथळ किंवा कोणाला वाचतांना अवघडल्यासारखं वाटावं असं नाही. त्या 60 पत्रांची तारीखवार लावलेली ती फाइल आज ही माझ्याजवळ आहे. काही मित्रांनाच काय पण माझ्या मुलांना ही मी ती दाखवली आहे. त्या पत्रातली शुचिता, पावित्र्य कळावं म्हणून. त्यातली काही पत्र ह्या मित्रांनं वाचलेली आहेत. आमच्या बोलण्यात त्यानं काही पत्रांची आठवण काढली. म्हणाला “ तुमचा पत्र व्यवहार सुरू झाल्यानंतर, एकदा तुझ्या एका पत्राला 20-25 दिवस उशीर झाला म्हणून काय चिडून पत्र लिहलं होतं वहिनींनी तुला. आणि तू ही ग्रेटच. काय उत्तर दिलं त्यांच्या पत्राचं तू. खूब मजा आया यार. मी चटकन ती फाइल काढून त्याच्या डोळ्यासमोर ती दोन पत्र उधडली. (ती काही दिवसांसाठी तिच्या वहिनीबरोबर त्यांच्या माहेरी-मुंबईला गेली होती आणि मी उन्हाळ्याच्या सुटीत माझ्या खेड्यावर माझ्या घरी गेलो होतो, तेव्हाची ही पत्र) त्या पत्रांमधला काही भाग लिहतो आहे. परवा त्या मित्राला ह्या लेखाबद्दल सांगितलं, तसं तो म्हणाला- “

यार गुपित उघडतोस ?” मी म्हटलं, “ 81 वर्षांचं सारं आयुष्यचं उघडं पडलंय आता. आता कसलं गुपित. “ (आम्ही हिंदीत पत्र लिहायचो. त्या मुळ पत्रांमधला हा भाग, जसाचा तसा.)

“ मेरे प्रियतम, (बम्बई, 29-06-1968)

ये आपकी बेरुखी, ये गुस्सा, ये नाराजगी, ये उदासिनता, ये सब क्युं ? क्या वजह है इसकी, क्या किया है मैं ने ? मानलो मुझसे कोई गलती होगयी है, तो क्या उसे माफ नहीं किया जा सकता ? उसके बदले आप मुझे इतनी बडी सजा दे रहे है।

एक महिना बित गया है आपके खत का इंतजार करते करते। लेकिन आपका खत नहीं आया. कितने पत्थर दिल है आपा इतना भी आपने नहीं सोचा की आपका खत न आनेसे मेरी क्या हालत होगी ? दिन-रात यही सोचा करती हूं, आखिर आपने खत क्युं नहीं दिया। अजिब अजिब खयाल दिमाग मे चक्कर काटते रहते है। पूरा महिना इसी परेशानीमे बित गया। खैर इतना तो ठिक किया, मुझे न सही, दिनू (तिचा धाकटा भाऊ) को तो खत दिया. कमसकम इतना तो जान सकी की श्रीमान मामाजी के यहा गये थे। लेकिन ये समझमे नहीं आता, आखिर आपने खत क्युं नहीं दिया। क्या वहासे आप खत नहीं डाल सकते थे? अंढेरा (माझे खेडे) से भी नहीं डाला। अमरावती आये आपको चार-पाच दिन होगये। वहासे भी खत नहीं दिया। देना है तो कहीसे भी दे सकते है। जिन्हे देना ही नहीं है, उनके सामने ये सब लिखकर फायदा ही क्या?

मेरी हालात भी आपने पिंजरे मे बंद पंछी कि तरह कर दी। जो बेचारा बेबस है, चाहकर भी कुछ नहीं कर सकता। तडपकर रह जाता है, ठिक, ऊसही तरह।

मै, अंदेरा दुबारा खत कैसे देती ? डर था, किसिके हाथ लग गया तो और मुश्किल। अमरावती भी कॉलेज खुलनेसे पहले खत नहीं दे सकती थी।(पत्र फक्त कॉलेजच्याच पत्त्यावर् यायची) लेकिन यह सब सोचने, समझनेकी किसे फुरसत है ? क्या पडी है जो इतनी तकलीफ करे ? ये मालूम होते हुये भी की, आपको मेरे खत की जरूरत नहीं है, फिर भी आपको लिख रही हूं। अपने दिलसे मजबूर हूं।

कभी कभी बडा गुस्सा आता है आप पर। सोचती हूं जबतक आपका खत नहीं आता, मै भी आपको खत नहीं देऊंगी। लेकिन जब आपकी तसवीर देखती हूं तो सब भुल जाती हूं। न जाने ऊन भोली-भाली आखोमे ऐसा कौनसा जादू है। हसमुख, मासूम चेहरा सामने आता है तो ऐसा लगता है, आपका दिल इतना कठोर हो सकता है ? कुछ तो बताईये।

आप तो काफी बोअर हो चुके होंगे। अब ज्यादा नहीं लिखूंगी। बस एकबार मुझे इतना बता दिजीये, आपने खत क्युं नहीं दिया। अगर आप नहीं चाहते तो वैसा लिख दिजीये। ये एक महिना तो बडी मुश्किल से गुजरा। भगवान जाने अब और सात महीने कैसे कटेंगे। और फिर आपकी ये नाराजगी। मुझसे ये सब नहीं सहा जाता। इतना मत सताइये, कुछ तो तरस खावो मुझपर। ओफ कितने निष्ठूर होगये है आप। जरा भी याद नहीं आती मेरी। आपके लिये कोई घुट घुट कर मर जाय लेकिन आपको ऊसकी पर्वा नहीं। खैर मेरा खयाल नहीं करते तो न सही, लेकिन अपना खयाल रखा किजीये। बरसात का मौसम है, अपनी सेहत का बराबर ध्यान रखना।

‘ चल चल रे लिफापे कबुतर की चाल, होगी मुहोब्बत तो लाना जबाब ‘

पत्र की प्रतिक्रामे, आपकी

प्रेम

माझं उत्तर (अमरावती,दिनांक-04-07-1968)--

“ हरी ओम-शांती.शांती-शांती-शांती-शांती-शांती “

“ यह आपकी बेरुखी, यह गुस्सा, यह उदासिनता, यह नाराजगी—यह सब क्युं ? क्या किया है मैंने? क्या वजह है इसकी ? कितने पत्थरदिल है आप। खत देना हो तो कहासे भी दे सकते है। जिन्हे देना ही नहीं उनके सामने यह सब लिखकर क्या फायदा है? “ “ लेकिन ये सब सोचने, समझने की किसको फुरसत है? ‘ क्या जरूरत पडी है इतनी तकलीफ करनेकी ‘ मालूम होते हुये भी की मेरे खत की आपको कोई जरूरत नहीं है, फिर भी लिख रही हूं। कभी कभी तो बडा गुस्सा आता है आप पर। “ बस एकबर इतना बता दो की आपने खत क्युं नहीं दिया। अगर आप नहीं चाहते तो वैसा लिख दिजिये। “ और फिर आपकी ये नाराजगी। उफ मुझसे यह नहीं सहा जाता। इतना मत सताईये। कुछ तो तरस खावो मुझपर। ओफ, कितने निष्ठूर होगये है आप। आप के लिये कोई घुट घुट कर मरे, लेकीन आपको ऊसकी पर्वा नहीं। “ और आखरी मे---“ चल चल रे लिफापे कबुतर की चाल, होगी मुहोब्बत तो लाना जबाबा। “

मेरी प्रेम,

परसो के दिन, ऑफिस बैठे बैठे मैंने एक खत पढा। जो, एक होनेवाले श्रीमतीजी ने अपने होनेवाले श्रीमान को लिखा था। बेचारे श्रीमानजी, जिनको एक

महिनेतक अपने होनेवाली श्रीमतीजीका पत्र नहीं मिला था, आंस लगाये बैठे थे की ऐसा पत्र आयेगा, जिसमे अपनेलिये कुछ प्यार भरे दो-चार शब्द होंगे। लेकिन क्या हुआ पता है प्रेम ? वह बेचरा इताना खुषनसीब न था। उसको पत्र तो आया, लेकिन उसमे, उपर लिखे मुतबिक बरसात हुयी। उस बरसात की कुछ मोटी मोटी बुन्दे मैने उपर लिखी है। तेरे पढने के लिये।

अरे अरे, तू क्युं रोने लग गयी? यह सब मैने तुझे थोडी ही लिखा है ? अच्छा भाई जाने दो ये सब। अब बोलो, यह गुस्सा, यह पागलपन दिलसे हटाने के लिये क्या लोगी? नहीं बोलोगी? अच्छा तो सिर्फ एकबार मेरी ओर(तसवीर की ओर) देखकर मुस्करादो। मुस्करादो न प्रेम? हां, ऐसे।

सचमुच नाराज होगई प्रेमू? नाराज होंना वाजबी भी तो है। मैने किया ही वैसा है। एक महिनाभर तुझे रूलाता रहा। और अभी भी मेरा मन नहीं भरा था, इसलिये पत्र की शूरवात कुछ ऐसी कियी, की तू और रो पडे। लेकिन अब सब बस। अब ये सब, मै खुद नहीं सह सकता। अपने आपका बहुत गुस्सा आने लग गया है मुझे।

अब एक बात बातऊ, मैने पत्र क्युं नहीं लिखा? मेरे पर विश्वास करो प्रेम, ये सब जो तू ने सुनायी है न? ये सब सुनने की बहुत इच्छा थी। इच्छा तो यह थी की, तू बम्बई से सीधी मेरे पास आये, और आकर, मुझे ये सब सुनाकर, अपनी मोटी मोटी आखोंसे आंसू बहाने लगे। और फिर मै हसते हसते, तुझे अपने पास लेकर, तेरे आंसू पी जाऊं। लेकिन, “ तेरे आंख के आंसू पी जाऊं, ऐसी तो मेरी तकदिर कहा ? “ इस रुठने मे, रुठजानेमे, और फिर मनाने मे क्या मजा है, मै जानता हूं। बस, इसके लिये ये सब किया था। लेकिन तू है न पगली, जो न कुछ ठिकसे समझती है, न कुछ सोचती है। बस हरबार अपने दिलसे झगडती रहती है। कहने लगी, “ मेरा

दिल आपके बारेमे क्या क्या सोचने लगा. “ (‘फिर दिलको हमने बम्बई जाते समय, अकोला मे ही चेतावनी दियी थी की, आगेसे वो आपके बारेमे कभी भी ऐसा वैसा न सोचे’) पागल कही की। अरे, तेरा दिल मेरे बारेमे कभी गलत सोच ही नहीं सकता ये मै जानता हूं। क्युं की वह तो बेचारा हरदम मेरे पास ही रहता है। अभी भी परसो तेरा पत्र आया न, तो कहने लगा ‘ आप बेफिक्र रहो, मै नाराज नहीं हूं जी।’ सोचती तो तू है। और उस बेचारे अपने निर्मल दिल से हरदम झगडती रहती है। अभी भी दो मिनिट के लिये आंखे बंद करो और अपने दिलपर हाथ रखकर उससे पुछो, “ क्या वे सचमुच पत्थरदिल है ? कठोर है ? निष्ठूर है ? “, और देखो क्या जबाब देता है वह. मुझे तो उसपर विश्वास है, और मुझे मालूम है, वह क्या जबाब देगा. सिर्फ तेरे शांती के लिये तू पुछ लो।

प्रेम ? कितने गुस्सेसे पत्र लिखा तुमने। पर मुझे बडा मजा आया। बहुत प्यार आया तेरे इस गुस्सेपर। इन दो दिनोमे न जाने कितनी बार तेरा पत्र पढा। और एक तू है, मानशास्त्र की प्रोफेसर, जो लिखती है, “ मै जानती हूं की मेरे खत की आपको बिलकुल जरूरत नहीं है “ हां बाबा, तेरे पत्र की मुझे क्या जरूरत है ? तू मेरी कोई है थोडे ही ? पागला पागला पागल कही की। अच्छा तो सब गुस्सा उतर गया न रानीजी ? अब बतावो, बम्बई का टूर कैसा रहा. क्या क्या देखा बम्बई मे ? कहा कहा अकेलापन महसूस हुआ ? कहा कहा मेरी याद आयी ? मेरे हाल क्या बताऊ ? ‘ जो दिल पे गुजरती है समझा नहीं सकते ‘ और हां, समझाये भी तो किसको ? जो समझने के लिये तैयार ही नहीं, उसको ? अच्छा बाबा, रहने दो। नहीं तो और रोने लग जाओगी। एक महिना तो कट गया। बाकी सात भी कट जायेंगे। क्युं ? तेरे सब हाल लिखना। अच्छा।

“ चल चल रे लिफापे पवन वेग से, कबुतर की तो चाल है क्या,
 कुछ रुठी है रानी मन की, तू जाकर पुछ ये हाल है क्या ?
 ये रूठ जाना, ये बेरुखी, बेकरारी से घुटता है दम,
 खुद दर्द है हम, और दवा भी खुद, हालात से कुछ मजबूर है हम।
 कह दे जाकर उस पागल को, इस दिल मे मुहोब्बत है या नही,
 हम खुद ही कह देते जाकर, पर हमपर तो विश्वास नही।
 तेरी याद मे, और पत्र की प्रतिक्षा मे,
 सिर्फ तेरा ही,
 पत्थरदिल-कठोर-निष्ठूर
 (पर जैसे भी हो, तुम से दूर नही)

अशी निर्मळ होती आमची पत्र. आणि अशाच निर्मळ आहेत सर्व आठवणी.
 हे खरं आहे की, “मरणारा तो जगास मुकतो, त्याच्या मागे कोणी जो उरतो, दो
 दिवसातची शोक विसरतो, ओसरूनी रडे—सारखा काळ चालला पुढे.” जगाच्या
 ह्या रिती प्रमाणे, दो दिवसात शोक विसरला जात असेल, रडे (रडणं) ही ओसरत
 असेल कदाचित. पण त्या आठवणींचं काय ? त्या कोणी विसरू शकतो कधी ?

तिच्या अनंत आठवणी सह जगणारा मी-अबोल, तिला विनम्र, भावपूर्ण
 श्रध्दांजली अर्पण करतो

ती जिवंत असती तर

माझी बायको वारल्यानंतर आता हे अकराव्व वर्ष सुरू झालं. ह्या दहा-अकरा वर्षांत अनेक गोष्टी घडल्या. ती मात्र साक्षीला नव्हती आणि साथीलाही नाही. मागे, माझ्या एका लेखात लिहल्याप्रमाणे ‘ स्त्रीमुळे आयुष्याला मार्दव येतं. उत्कट जाणिवा एकाकी पडत नाहीत, आणि मुख्य म्हणजे मरणाची आठवण लांबते.’ अनिल कुलकर्णी यांच्या ‘ सॉलिटरी क्रिपर्स ‘ ह्या पुस्तकात वाचल्यासारखं वाटतं—“ ती जिवंत असती तर काय झालं असतं ? तिला ही अधिकाधिक वार्धक्यानं घेरलं असतं. दूरच्या हाकेला भीत भीत ओ द्यावी तसं तिचं हसणं वाटलं असतं. तरी ही तिच्या सहवासातलं स्वारस्य संपलं नसतं. मृत्युची वाट पाहताना सोबत दुसरं कोणी असलं म्हणजे केवढा धीर येतो. “ खरं आहे हे. पण ही सोबत सुटली की आयुष्य उसवून जायला लागतं. किती ही म्हातारपण आलं तरी त्या सहवासातलं स्वारस्य संपत नाही हे मात्र अगदी खरं आहे. कुठला ही प्रसंग असो, सुखाचा की दुःखाचा तो दोघांनी बरोबर अनुभवला तर, सुख द्विगुणित होतं आणि दुःखं हलकं होतं हे मात्र निश्चित.

माझ्या नातीवर, म्हणजे मुलीची मुलगी-अदितीवर माझ्या बायकोचा फार जीव होता. ती वारली तेव्हा अदिती सोळा वर्षाची होती. अदिती दहा-अकरा वर्षाची असल्यापासून, तिची ही आजी(नानी) तिला आठवड्यातून किमान एक तरी वेळ फोनवर बोलायचीच. आणि तेही कमीत कमी 15-20 मिनिटं. काय त्यांचं हितगुज चालायचं कुणास ठाऊक. तिला अभ्यासासाठी, आणि इतर अॅक्टिव्हिटीज

मध्ये भाग घेण्यासाठी ती नेहमी एनकरेज करयाची. तिचा परीक्षेचा निकाल आला की अदिती पहिला फोन नानीला करायची. किंवा आठवण ठेऊन नानी तिला फोन करायची. मग तिचं सगळं कौतुक ती मला सांगायची. पण अदितीचा दहावी नंतरचा शिक्षण प्रवास आणि त्यातलं यश पहायला मात्र मी एकटा राहिलो. नानी राहिलीच नाही. अदिती पुण्याच्या Cummins Engineering College मधून, उत्तम प्रकारे B.E. (Extc) झाली आणि कॅम्पस इंटरव्ह्यूज मध्येच Westend Digital ह्या अमेरिकन कंपनी मध्ये सिलेक्ट झाली. तिथे दोन वर्षे जॉब करून पुढे तिनं अमेरिकेत Wisconsin Universityतून M.S. केलं. आणि तिथेच तिला कॅम्पस इंटरव्ह्यूज मध्येच, Advance Micro Devices ह्या प्रसिध्द कंपनी मध्ये जॉब मिळाला. ह्या सर्व प्रसंगी अतिशय हरखून जाणारी तिची नानी, हे सर्व पाह्यला नव्हती. अदितीचा ग्रॅजुएशन सेरेमनी झाला तेव्हा प्रकर्षानं, आम्हा सर्वांना नानी आपल्यात आज नाही आहे याची खंत वाटली. अदिती नं तर तिला खूप मिस केलंच, पण मला सारखी तिची आठवण होत होती. वाटलं, आज जर ती असती तर सर्वात जास्त आनंद तिला झाला असता. खूप चुकल्या चुकल्या सारखं वाटत होतं मला.

परवा माझा मोठा नातू (मुलाचा मोठा मुलगा), जो आता बारावीत आहे, त्याच्या JEE च्या परीक्षेला बसला. तो परीक्षेला जातानाही मला हिची खूप आठवण आली. ती असती तर तिने रचित ला खूप शुभेच्छा आणि आशीर्वाद तर दिलेच असते, पण “ शांततेनं पेपर सोडव. जे येतं ते आधी सोडव, घाई करू नकोस, तुझा चांगला अभ्यास झालेला आहे. “ अशा एक ना दोन, दहा गोष्टी तिनं त्याला सांगितल्या असत्या. माझ्या दोन नातवानपैकी रचित वर तिचा जास्त जीव होता.

दोन नातवांची तर तिने वाटणीच करून ठेवली होती. नेहमी मला म्हणायची, ‘रचित माझा, अन् धाकटा-प्रणित तुमचा. तुमच्या सारखा शिस्तबद्ध. सांभाळा त्याला.’ मुलं दिवाळीच्या सुटीत पूण्याहून अमरावतीला यायची. त्यांच्या येण्याच्या दिवशी सारखी त्यांची वाट पाहत राहायची. आणि आल्यानंतर तर नातवांना कुठे ठेवू आणि कुठे नाही असं व्हायचं तिला. मुलं तिच्या कौतुकात मोठी होत गेली असती तर किती चांगलं झालं असतं. आणि ते पाहून मला किती आनंद झाला असता ह्याचं चित्र मी किती तरी वेळा पाहत असतो. मुलगी-जावई, मुलगा-सून ह्यांची आपापल्या क्षेत्रातली प्रगती पाहून तिचा आनंद तिने किती तरी वेळा माझ्या जवळ व्यक्त केला असता.

व्यक्तिशः गेल्या दहा वर्षात माझ्या जीवनात तिला खूप आनंद व्हावा, असे किती तरी प्रसंग येऊन गेले. आणि I missed her very much on every such occasion. मधून मधून मी लिहलेली कविता किंवा लेख प्रकाशित होऊन आले की ती नेहमी मला म्हणायची ‘ कितना अच्छा लिखते हो तुम. हरदम क्यु नहीं लिखते ? ‘ आणि मी ठरलेलं उत्तर द्यायचो तिला, “ मेरे टेक्निकल व्याप मे से मुझे समय ही नहीं मिलता और कुछ लिखनेको. “ तरी ही तिच्या ह्या सारख्या पाठी लागण्यामुळे मी 2009 मध्ये “ From Entry to Exit—A Treatise on Classroom Experiences “ हे माझं पहिलं पुस्तक प्रकाशित केलं. त्याला वाचकांचा खूप छान प्रतिसाद मिळाला. विशेषतः महाविद्यालयीन प्राध्यापक आणि शिक्षक ह्यांना ते पुस्तक खूप आवडलं. अर्थातच त्यामुळे माझ्या बायकोला खूप आनंद झाला आणि ती परत माझ्या मागे लागली. शेवटी, मी फारसं मनावर घेत नाही आहे असं समजून तिनं स्वतः मी लिहलेल्या 75-80 कवितांमधून 55

कविता निवडून, त्याचा एक कविता संग्रह प्रकाशित केला. त्याचं शीर्षक ही तिनंच ठरवलं— ' विद्रोह ' . ह्या शीर्षकाची त्यात माझी एक कविताच आहे. माझ्या मोठ्या नातवाच्या तिसऱ्या जन्म दिवसाला तिनं एक मोठा समारंभ आयोजित करून त्या प्रसंगी सर्व निमंत्रित मंडळी समोर, अमरावतीचं आदर-स्थान, पद्मश्री प्रभाकरराव वैद्य ह्यांच्या हस्ते त्या कविता संग्रहाचं प्रकाशन केलं. हा कविता संग्रही वाचकांना खूप आवडला.

ती वारल्या नंतर, मी स्वतःला गुंतवून ठेवण्यासाठी मराठी साहित्यातल्या प्रथितयश अनेक लेखकांची बरीच पुस्तकं वाचली. पहिल्या वर्षातच मी जवळ जवळ 60-70 पुस्तकं वाचली. 2018 ला माझा 75 वाढदिवस कॅलिफोर्नियात मुलाकडे साजरा झाला. त्या प्रसंगी तिथे असलेल्या माझ्या काही मित्रांनी आणि खास करून माझ्या, मला भेटायला आलेल्या तिथल्या माझ्या विद्यार्थ्यांनी मला लिहायला उद्युक्त केलं. म्हणाले ' सर तुमच्या जवळ इतके किस्से आहेत, सांगण्या सारखं इतकं काही आहे. हे सर्व तुम्ही लिहा सर.' तीन महीने अमेरिकेत राहून परत पुण्याला घरी आल्यानंतर एक दिवस डोक्यात आलं की आपल्या जीवनात आलेल्या काही व्यक्तिनबद्दल आणि काही प्रसंगांबद्दल आपण लिहायला पाहिजे. मी ह्या व्यक्तींची आणि प्रसंगांची आधी निवड केली. आणि लिहायला सुरवात केली. आधी 35 लेख लिहले. आणि वर्तमान पत्राच्या हाफ पेज साईज चे ते लेख ' स्वानुभव ' ह्या स्तंभा च्या नावाखाली अमरावतीच्या ' दैनिक हिंदुस्थान ' ह्या वर्तमान पत्रामध्ये प्रकाशित झाले. पुढे त्याच सदराखाली आणखी 25 लेख लिहून तेही प्रकाशित झाले. हे लेख वाचकांना खूप आवडले आणि मला तसे अनेकांचे फोन, मेसेज ही आले. काही वाचकांनी आणि माझ्या काही मित्रांनी मला कळवलं

की हे लेख दर आठवड्याला येतात आणि वर्तमान पत्र काही कोणी सांभाळून ठेवत नसतो. हे सर्व लेख एका ठिकाणी मिळावे आणि जास्त वाचकांपर्यंत ते पोहचवे ह्यासाठी मी त्याचं एक पुस्तक प्रकाशित करावं. माझ्या एका लेखक मित्राने तर मला ‘ ई साहित्य प्रतिष्ठान ‘ चा ई मेल आय डी आणि प्रतिष्ठानाचे श्री सुनीळ सामंत ह्यांचा कॉनटॅक्ट नंबर ही पाठवविला. मग मी सामंतना माझे हे सर्व लेख पाठवविले. त्यांनी ते चाळले आणि त्यांचं मला ताबडतोब उत्तर आलं की ‘ सर, खूप छान लिहले आहेत तुम्ही सर्व लेख. आम्ही ते तीन पुस्तकाच्या स्वरूपात प्रकाशित करू, कारण एक पुस्तक फार मोठं होईल. ‘ त्यांनीच मला पुस्तकाची काही शीर्षकं आणि मुखपृष्ठ सजेस्ट केली. मला ई साहित्य प्रतिष्ठान चा खूप उत्साह वर्धक आणि चांगला अनुभव आला. त्यांनी अगदी कमीत कमी वेळात आणि एका पाठोपाठ ही पुस्तकं प्रकाशित केली आणि हजारो वाचकांपर्यंत ती पोहचवली. महाराष्ट्राच्या कान्या कोपऱ्यातून मला वाचकांचा खूप चांगला प्रतिसाद मिळाला. त्यानंतर तर त्यांनी माझी आणखी चार पुस्तकं प्रकाशित केली. त्यातल्या, “ कुठे चाललो आहोत आपण” आणि “ गाता रहे मेरा दिल “ ह्या माझ्या दोन पुस्तकांना तर अभूतपूर्व प्रतिसाद मिळाला. अनेक वाचकांच्या मला आलेल्या प्रतिक्रिया मी सांभाळून ठेवल्या आहेत.

माझ्या लिखाणाला मिळालेला हा प्रतिसाद बघून आणि त्या प्रतिक्रिया वाचून तर मला पदोपदी माझ्या दिवंगत बायकोची-प्रेम ची आठवण होते. माझ्या कवितेची, लेखाची पहिली वाचक ती असायची. आणि प्रत्येक वेळा म्हणायची ‘ कितना अच्छा लिखते हो तुम. हरदम क्यू नही लिखते ? आणि आता हरदम लिहायला लागलो आणि ते लोकांना आवडायला लागलं तर ते बघायला ती नाही.

ह्या आनंदात ही माझं हृदय पिळवटून निघतं. वाटतं, ती असती तर किती हरखून गेली असती. तिच्या जाण्यानं माझ्या आयुष्याची बेरीज शून्य झाली आहे. पण तिची प्रेरणा माझ्या पाठीशी आहे. आणि ती आहे तो पर्यंत मी आता लेखणी खाली ठेवणार नाही. निदान स्वर्गात तरी तिला आनंद मिळू दे.

गेल्या दहा वर्षात माझे झालेले सत्कार, आणि माझी प्रसंगी झालेली भाषणं, ते फोटो, व्हिडिओ पाहतांना, ऐकतांना तर मला सारखी तिची आठवण होते. अशा प्रत्येक प्रसंगी मी परत घरी आलो की ती दाराशी यायची आणि माझ्या हातातला गुच्छ, शाल, श्रीफळ, स्मृतिचिन्ह घ्यायची आणि नेहमीचे तिचे प्रश्न ‘ क्यु, कैसा रहा आप का आज का प्रोग्राम ? कितने लोग/ स्टुडंट थे ? कैसा लगा सबको आप का टॉक ? ‘ आणि मग समोरच्या हॉल मध्ये बसून मी सर्व वृतांत तिला सांगायचो. I am desperately missing this all now. मला आठवतं, तीन वर्षापूर्वी Institution of Engineers India, Amaravati Chapter ने मला ‘ जीवन गौरव ‘ पुरस्कार देऊन, इंजीनियर्स डे च्या भव्य समारंभात सन्मानित केलं. त्यासाठी मी पुण्याहून अमरावतीला गेलो होतो. माझ्या बायकोच्या धाकट्या भावाच्या घरीच थांबलो होतो. त्या संध्याकाळी मी जेव्हा कार्यक्रमानंतर त्याच्या घरी आलो तेव्हा जिना चढून वर जातांना मी तिच्या आठवणीनं गलबलून गेलो आणि माझे डोळे भरून आले. शेवटी आनंदाचं ओझं ही हलकं करावंच लागतं. परवा आठ फेब्रुवारी 2025 ला हिंगोलीत स्वर्गीय स्वातंत्र्य सेनानी अण्णासाहेब टाकळगव्हाणकर प्रतिष्ठान, गजानन शिक्षण प्रसारक मंडळ व जिजामाता बहूद्देशीय सेवाभावी व शिक्षण संस्था ह्यांनी अण्णासाहेबांच्या 18 व्या स्मृतिदिना निमित्त, वेगवेगळ्या क्षेत्रात भरीव काम केलेल्या सात गणमान्य व्यक्तींचा एका मोठ्या

समारंभात सत्कार केला. (आण्णासाहेबांचे पुत्र श्री संजय टाकळगव्हाणकर ह्यांनी खूप मेहनत घेऊन तो आयोजित केला होता.) त्या सात सत्कारमूर्तिमध्ये मी ही एक होतो. परत ती बरोबर नसल्याचं दुःख मनाला सलतचं होतं. आयुष्य भर तिनं दिलेल्या प्रोत्साहनपर साथीचा आणि कौतुकाचा, माझ्या ह्या सन्मानांमध्ये फार मोठा वाटा आहे. असे अनेक आनंदाचे क्षण आले. तिचं नसणं मात्र अशा प्रत्येक वेळी मनाला चटका लाऊन गेलं. आनंदाचे आले तसे काही दुःखाचेही प्रसंग आले. विशेषतः तिच्या प्रिय व्यक्ति वारल्याचे प्रसंग.

8 नोव्हेंबर 2014 रोजी सकाळी 10 वाजता ती हृदय विकाराचा झटका येऊन, अचानक वारली. मला आठवतं, आदल्या रात्री म्हणजे 7 नोव्हेंबरला रात्री 9 ते 10 च्या दरम्यान ती दोन व्यक्तींशी वीस वीस मिनिटं फोनवर बोलली. आणि ते शेवटचं बोलणं ठरलं. त्यात पहिल्यांदा ती माझ्या मुलीच्या मुलीशी म्हणजे अदितीशी, नेहमी प्रमाणे वीसेक मिनिटं तरी बोलली. आणि दुसरं म्हणजे माझ्या पुण्याच्या भावाचा मुलगा दीपक ह्याच्याशी. त्या वेळी दीपक 40 एक वर्षांचा होता. त्याच्यावर ही तिचा खूप जीव होता. ती दोघं बऱ्याच वेळा फोनवर बोलायची. त्या दिवशी त्याच्याशी ही ती 15-20 मिनिटं बोलत होती. हा दीपक माझ्या धाकट्या भावाचा एकुलता मुलगा. तो ही कामावर असतांनाच, वयाच्या 43 व्या वर्षी असाच अचानक, हृदय विकाराच्या झटक्यानं वारला. आणि त्यामुळे आम्हा सर्वांना मोठा धक्काच बसला. माझ्या धाकट्या भावावर आणि त्याच्या बायकोवर तर दुःखाचा डोंगरच कोसळला. ह्या प्रसंगी माझ्या बायकोची उणिव, सर्वात जास्त जर कोणाला भासली असेल तर ती तिच्या धाकट्या जावेला म्हणजे दीपकच्या आईला. त्या दोघींचं फार सख्य होतं. दीपकची आई-आशाचं कुठल्याही बाबतीत

मन मोकळं करण्याचं एकमेव ठिकाण म्हणजे माझी बायको. आशाच्या सांत्वनासाठी तिला हीची खूप उणिव भासली. अजूनही, मी जेव्हा जेव्हा माझ्या धाकट्या भावाकडे जातो तेव्हा नेहमी आशा हिची आठवण काढून रडते आणि मग माझेही डोळे भरून येतात तिच्या आठवणीनं.

विदर्भ महाविद्यालय अमरावती चे माजी प्राचार्य डॉक्टर एस. एन.जाजू हे माझे मोठे भाऊ. दिनांक 27 जानेवारी 2016 ला अमरावतीहून नागपूरला जातांना भाऊच्या कारला कोंढाळी जवळ प्राणघातक अपघात झाला. सोबत सौभाग्यवती वहिनी होत्या व ड्रायव्हर होता. ड्रायव्हरला फारसं काही लागलं नाही. वहिनीना बऱ्याच जागी मुका मार लागला. पण भाऊंच्या मणक्याच्या वरच्या बाजूला जबरदस्त मार बसून वरचे दोन मणके डिसप्लेस झाले. हात पाय सुन्न झाले. ते पहात बोलत ओळखत होते पण हात पायात हालचाल नव्हती. 28 जानेवारीला नागपूरच्या न्यूरॉन हॉस्पिटल मध्ये त्यांच्या मणक्याचं, दोन तासाचं कठीण ऑपरेशन झालं. परमेश्वर कृपेने ते ऑपरेशन यशस्वी रित्या पार पडलं. पण डॉक्टर म्हणाले यांची रिकवरी फार हळूहळू होईल. आणि साधारण तीन-चार महिन्यांनी हाऊ ही इज प्रोग्रेसिंग हे खरं कळेल. 28 तारखेपासून चार-पाच दिवस ते आय सी यु मध्ये होते. नंतर त्यांना रिकव्हरी रूम मध्ये हलवण्यात आलं. भाऊ पाहयचे, बोलायचे, येणाऱ्यांना व्यवस्थित ओळखायचे पण हातापायांच्या बोट्याची अजूनही हालचाल होत नव्हती. मंगळवार दिनांक 9 फेब्रुवारीला त्यांच्या हृदयाचा रक्त पुरवठा थांबून त्यांना हृदयविकाराचा तीव्र झटका येऊन त्यांचा प्राण गेला. आम्हा सर्व कुटुंबीयांवर नियतीने घातलेला हा क्रूर आघातच होता. 76 वर्षांच्या आयुष्यात एकही दिवसासाठी, कोणत्याही आजारासाठी, कधीही, कोणत्याही हॉस्पिटल

मध्ये ऍडमिट न व्हावं लागणाऱ्या भाऊंना शेवटी काळानं असं अकस्मात हिरावून नेलं.

पंधरा महिन्यांच्या अंतराने माझ्या जीवनाला आकार आणि आधार देणाऱ्या दोन महत्त्वाच्या व्यक्तींचा अंत झाला. भाऊच्या जाण्यानं माझ्या जीवनात मोठी पोकळी निर्माण झाली. भाऊ माझा केवळ Mentor च नाही तर सर्वार्थानं Supporter होता. माझ्या जीवनाला आकार आणि आधार देण्यात भाऊचा फार मोठा वाटा आहे. माझी बायको-प्रेम ही ला तर भाऊंबद्दल नितांत आदर होता. भाऊ खूप स्पष्ट वक्ते होते. त्यामुळे त्यांचा तिला धाकही वाटायचा. ती असती तर भाऊंच्या जाण्यानं खूप हळहळली असती, आणि भाऊ बरोबरच्या अनंत आठवणींची मी तिच्या जवळ उजळणी केली असती. त्यामुळे माझं ही दुःख हलकं झालं असतं. त्यानंतर माझे सर्वात मोठे भाऊ आणि वाहिनी, माझी मोठी बहीण द्वारका हे ही वारले. ह्या सर्वांचा ती खूप आदर करायची. आणि ह्या सर्वांचं तिच्यावर खूप प्रेम होतं.

गेल्या दहा वर्षात प्रेमचे सर्वात मोठे भाऊ, सर्वात मोठ्या वाहिनी आणि दुसऱ्या नंबरच्या वाहिनीही वारल्या. ह्या सर्वांचा तिच्यावर फार जीव होता. अशा दुःखाच्या प्रसंगीही मला तिची खूप आठवण यायची/येते. परत तो संवाद हरवल्याची बोचरी जाणीव मला सारखी होत असते.

जीवन वाहतच असतं. जीवन म्हणजे एक प्रवाह. तो कोणासाठी थांबलाय कधी ? जोडीदार बरोबर असला तर पोहत जायचं. नाही तर लाकडाच्या ओंडक्यासारखं वाहत रहायचं प्रवाहा बरोबर. गेली दहा वर्ष मी असाच वाहतो आहे, प्रवाहा बरोबर. पण ओंडक्या सारखं नाही. कारण माझं ते तसं वहाणं तिला

कधीच आवडलं नसतं ह्याची मला जाणीव आहे. द शो मस्ट गो ऑन. अँड इट इज गोइंग ऑन. मी मात्र ह्या शो ला फ्लॉप होऊ दिलं नाही. पण हे मात्र सत्य आहे की- ‘तुम क्या जानो तुम्हारी याद मे हम कितना रोये.’ एवढंच नाही तर दर महिन्या दोन महिन्यांनी कुठल्या तरी कारणानं अगदी उत्कटतेनं, तिची आठवण आली की मन उद्विग्न होतं. आणि मग, शकिल बदायूनी साहेबांच्या ओळीं आठवतात--

‘ चले आज तुम जहां से, हुयी जिंदगी पराई , तुम्हे मिल गया ठिकाना, हमे मौत भी न आयी. ‘

ओ दूर के मुसाफिर हम को भी साथ ले ले रे, हम रह गये अकेले, हम को भी साथ ले ले.

तू ने ओ दे दिया गम, बे मौत मर गये हम, दिल उठ गया यहां से, ले चल हमे जहां से,

किस काम की ये दुनिया, जो जिंदगी से खेले रे, हम को भी साथ ले ले, हम रह गये अकेले.

आणि मग कधी कधी असं ही वाटायला लागतं की आपण उसनं अवसान तर नाही आणत आहे. पण ते क्षण भरच. मग पुन्हा स्वतःला सावरतो आणि म्हणतो ‘ नो, गेट अप. “ द शो मस्ट गो ऑन “

जाता जाता :

माझं हे सर्व लिहून झालं आणि उठण्यापूर्वी मनात विचार आला की आपल्या सारखं हे दुःख तर अनेकांच्या नशीबी आलं असेल. मग हे समदुःखी ह्याला कसं

सामोरे गेले असतील, कसे जगले आणि जगत असतील. सहज गुगल वर गेलो आणि हा विषय टाकला. अनेकांनी ह्यावर लिहलं असल्याचं आढळलं. आपआपल्या परीनं, आणि वेगवेगळ्या प्रकारे ह्या बदल लिहलं गेलं आहे. पण मी माझं जसं हाताळलं, मी जसं जगत आलो. हयाविषयी माझ्या बदल मी जे लिहलं आहे अगदी त्याच्याशी मिळतं जुळतं लिखाण, मतं, मला, Alan D. Wolfelt च्या “ Healing Your Grieving Heart “ ह्या पुस्तकात असल्याचं आढळलं. ह्या लेखकानं, वेळोवेळी आपल्याला जे वाटतं ते कसं स्वाभाविक आहे, हे तर लिहलं आहेच, पण त्या त्या वेळी आपण ते झेलून तो क्षण, तो दिवस कसा जगाला पाहिजे ह्या बदल ही लिहलं आहे. त्याला त्यानं “ CARPE DIEM “ (means how to seize that moment or that day) असं म्हटलं आहे. म्हणजे खूप विचार न करता, भविष्याची खूप चिंता न करता आला क्षण किंवा दिवस कसा झेलायचा आणि कसं जगत जायचं ह्या बदल काही मुद्दे दिले आहेत. ते सर्व इंग्लिश मध्ये लिहलेलं आहे. माझ्या सरख्यांना त्याचा थोडा तरी उपयोग होईल असं मला वाटतं. म्हणून लेखकाची परवानगी गृहीत धरून, (With the due permission of the author) त्यातला काही थोडासा भाग मी जसा च्या तसा इथे देतो आहे.

1-- BE COMPASSIONATE WITH YOURSELF:

- The journey through grief is a long and difficult one. It is also a journey for which there is no preparation.

- You have lost your life partner, perhaps your soulmate and best friend. The person may have known you better than anyone else is now gone. To feel lonely, angry, deeply sad, and other difficult emotions is not only normal, it is necessary.

- Be compassionate with yourself as you encounter these painful thoughts and feelings.

- Don't judge yourself or try to set a particular course for healing. There is no one way to grieve the death of a spouse. There is only what you think and feel and the expressing of those thoughts and feelings.

- Let your journey be what it is. And let yourself – your new, grieving self – be who you are.

CARPE DIEM:

If you have the energy, take a walk today through a quiet area of town. Or better yet, get out of town and find a “safe place” in nature. Rest when you're tired and contemplate the ways in which

you might take better care of yourself in the coming weeks and months.

2 – ACKNOWLEDGE THE UNIQUENESS OF YOUR WIDOWHOOD:

Your unique grief journey will be shaped by many factors, including:

- The nature of the relationship you had with your husband or wife.
- The age of the spouse who died as well as your own age.
- How long you were married.
- The circumstances of the death.
- Your family's coping and communication styles.
- Your unique personality.

DO not much bother about thoughts, feelings, and behaviours. Instead, accept and even celebrate your uniqueness.

CARPE DIEM:

Reach out to get your mourning needs met today. Find someone close to your age and circumstances who is also a widow

– someone who can truly affirm and honour the power of your story.

3 – ALLOW FOR NUMBNESS:

- Feelings of shock, numbness, and disbelief are nature’s way of temporarily protecting us from the full reality of the death of someone loved. They help us survive our early grief. Thank God for numbness and denial.

- We often think, “I will wake up and this will not have happened.” Mourning can feel like being in a dream. The world feels distant, almost unreal – especially the lives of other people. The world turns but you may not feel it. Time elapses, but you may not experience it.

- Your emotions need time to catch up with what your mind has been told. This is true even when death has followed a long illness.

- Even after you have moved beyond your initial feelings of shock, numbness, and disbelief, don’t be surprised if they

resurface. Birthdays, holidays, and anniversaries and other special occasions often trigger these normal and necessary feelings.

- You may want to reach out and let others you trust know when you are experiencing waves of numbness and disbelief. Their compassionate support will help you through these difficult times.

CARPE DIEM:

If you're feeling numb, cancel any commitments that require concentration and decision-making. Allow yourself time to regroup.

4 – EXPECT TO HAVE A MULTITUDE OF FEELINGS:

- Mourners don't just feel sad. We may feel numb, angry, guilty, afraid, confused, or even relieved. Sometimes these feelings follow each other within a short period of time or they may occur simultaneously.

- As strange as some of these emotions may seem to you, they are normal and healthy.

- Think of your feelings as friends to be understood, not enemies to be fought. In part, the function of your feelings is to remind you that you have “special needs”. Your task is to pay attention to your unique special needs.

- Allow yourself to feel whatever it is you are feeling without judging yourself.

- Take about your feelings with someone who cares and can supportively listen.

CARPE DIEM:

Which emotion has surprised you most since your spouse’s death? In your mind, single out this emotion for a moment and give it play. Embrace it. Honor it. And affirm it by talking to someone else who has journeyed through grief after the death of a spouse.

5 – BE AWARE THAT YOUR GRIEF AFFECTS YOUR BODY, HEART, MIND SOCIAL SELF, AND SPIRIT:

- Grief is physically demanding. The body responds to the stress of the encounter and the immune system can weaken. You may be more susceptible to illness and physical discomforts. You may also feel lethargic or highly fatigued. (We call this the “lethargy of grief”). You may not be sleeping well.

- The emotional toll of grief is complex and painful. Mourners often feel many different feelings, and those feelings can shift and blur over time.

- Cognitive disorientation is common in grief. You may find yourself unable to think clearly, stay on task, or remember everyday things.

- Bereavement naturally results in social discomfort. Friends and family often withdraw from mourners, leaving us isolated and unsupported. While I hope this isn’t the case for you, don’t be shocked if some of your friends and family pull away. They often do this in an effort to protect their own emotions.

- After the death of someone loved, we often ask ourselves, “Why go on living?” “Will my life have meaning now?” “Where Is God in this?” Spiritual questions such as these are natural and necessary but also draining. If you are feeling spiritual discomfort, you may want to talk with a clergyperson or spiritual counsellor.

- Basically, your grief may affect every aspect of your life. Nothing may feel “normal” right now. If this is true for you, don’t be alarmed. Just trust that in time, you will find peace and comfort again.

CARPE DIEM:

If you’ve felt physically affected by your grief, see a doctor this week. Sometimes it is comforting to receive a clean bill of health.

6 – EMBRACE YOUR SPIRITUALITY:

- Above all, grief is a journey of the soul. It demands you to consider why people live, why people die and what gives life

meaning. These are the most spiritual questions we have language to form.

- For many people, formal place of worship – churches, synagogues, mosques, -- offer a safe place and ritualized process for discovering and embracing their spirituality. If you don't belong to a place of worship, perhaps now is a good time to join.

- Try to schedule some spiritual time into each day.

- For me, spending time alone in nature provides both the solitude and the beautiful evidence of God's existence that I need to nurture my soul. This "exile time" helps restore my soul and gives me the energy to cope with the demands of my day.

- Since your spouse died, you may have found yourself contemplating your own eventual death. This is very common. After all, you were partners in life. It's only natural to wonder if you'll be partners after life.

- We grow, we learn; the spiritual path is a lifetime unfolding process. The death of your spouse may inspire this spiritual unfolding.

CARPE DIEM:

Perhaps you have a friend who seems spiritually grounded. Talk to this person about his beliefs and spiritual experiences. Ask him how he learned to nurture his spirituality.

7 – LET GO OF DESTRUCTIVE MYTHS ABOUT GRIEF AND MOURNING:

Unknowingly, you have probably internalized many of our society's harmful myths about grief and mourning.

Here are some to let go of:

- I need to be strong and carry on.
- Tears are a sign of weakness.
- I need to get over my grief.
- Death is something we don't talk about.

Sometimes these myths will cause you to feel guilty about or ashamed of your true thoughts and feelings.

Your grief is your grief. It's normal and necessary. Allow it to be what it is. Allow it to last as long as it lasts. Strive to be an authentic mourner – one who openly and honestly expresses what you think and feel.

CARPE DIEM:

Help de-mythologize grief by talking to your friends and family about grief and mourning. Let them know that their feelings about your spouse's death are normal and necessary. Share how you have been feeling.

8 – TELL THE STORY, OVER AND OVER AGAIN, IF NECESSARY:

- Acknowledging a death is a painful, ongoing need that we meet in doses, over time. A vital part of healing in grief is often “telling a story” over and over again.
- The “story” relates the circumstances surrounding the death, reviewing the relationship, describing aspects of the personality of the spouse who died, and sharing memories, good or bad.
- It is as if each time we tell the story, it becomes a little more real. It also becomes a more integrated part of who we are.

- Find people who are willing to listen to you tell your story, over and over again, if necessary, without judgement.

CARPE DIEM:

Tell the story to someone today in the form of a letter. Perhaps you can write and send this letter to a friend who lives far away. If you are not a letter writer, find a trusted friend to “talk out” the story. You will know who will be willing to listen and who won’t.

9 – START EACH NEW DAY WITH MEDITATION OR A PRAYER:

- For many widows, waking up in the morning is the hardest part of their day. It’s as if each time you awaken you must confront a new thing. Better to start each day with prayer or meditation.

आणखी ही बरंच काही आहे त्यात. मी, आपल्याला उपयोगी होईल एवढं थोडक्यात घेतलंय..

ई साहित्य प्रतिष्ठानचे हे सतरावे वर्ष

डॉ. बं. न. जाजू यांचं हे आठवे पुस्तक.

डॉ. बंकटलाल जाजू हे इंजिनियरिंगचे प्राध्यापक. १९६६ पासून ते विविध इंजिनियरिंग कॉलेजांत प्राध्यापक व प्राचार्य होते. त्या काळचे ते IIT Doctorate. पण त्यांचा स्वभाव निगर्वी, मिळून मिसळून रहाण्याचा आणि सर्वांकडून जे जे मिळेल ते ते शिकण्याचा. इंजिनियरिंग आणि संगीतच नव्हे तर व्यवहारज्ञानही. यातून त्यांना मनुष्य स्वभावाचे व त्यातील गुंतागुंतीच्या व्यवहारांचे जे दर्शन घडले ते त्यांनी आपल्या समर्थ लेखणीतून अक्षरी आणले आणि अनेक नियतकालिकांतून प्रसिद्ध केले. त्यांची या वयातली स्मरणशक्ती अगदी तल्लख आहे हे पुस्तक वाचताना जाणवलेच असेल. त्यामुळे वेगवेगळ्या काळातील जग ते आपल्या डोळ्यांसमोर थेट उभे करतात.

डॉ. बंकटलाल जाजू यांच्यासारखे ज्येष्ठ लेखक आपली पुस्तके ई साहित्यच्या माध्यमातून जगभरातील मराठी वाचकांना विनामूल्य देतात. असे लेखक ज्यांना लेखन हीच भक्ती असते. आणि त्यातून कसलीही अभिलाषा नसते. मराठी भाषेच्या सुदैवाने गेली दोन हजार वर्षे कवीराज नरेंद्र, संत ज्ञानेश्वर, संत तुकारामांपासून ही परंपरा सुरू आहे. अखंड. दिनानाथ मनोहर (४ पुस्तके), शंभू गणपुले (९पुस्तके), शंभू गणपुले (९पुस्तके), डॉ. मुरलीधर जावडेकर (९), डॉ. वसंत बागुल (१९), शुभांगी पासेबंद (१५), अविनाश नगरकर (४), डॉ. स्मिता दामले (९), डॉ. नितीन मोरे (५६पुस्तके), अनील वाकणकर (९), फ्रान्सिस आल्मेडा (२), मधुकर सोनावणे (१२), अनंत पावसकर (१६), मधू शिरगांवकर (८), अशोक कोठारे (४७ खंडांचे महाभारत), श्री. विजय पांढरे (ज्ञानेश्वरी भावार्थ), मोहन मद्रवणा (जागतिक कीर्तीचे वैज्ञानिक), संगीता जोशी (आद्य गझलकारा, १८ पुस्तके), विनीता देशपांडे (७), उल्हास हरी जोशी (९), नंदिनी देशमुख (५), डॉ.

सुजाता चव्हाण (१२), डॉ. वृषाली जोशी (५३), डॉ. निर्मलकुमार फडकुले (१९), CA पुनम संगवी (७), डॉ. नंदिनी धारगळकर (१५), अंकुश शिंगाडे (३९), आनंद देशपांडे (३), डॉ. नीलिमा कुलकर्णी (५), अनामिका बोरकर (३), अरुण फडके (६), स्वाती पाचपांडे (२), साहेबराव जवंजाळ (२), अरुण वि. देशपांडे (५), दिगंबर आळशी, प्रा. लक्ष्मण भोळे, अरुंधती बापट (५), अरुण कुळकर्णी (१३), जगदिश खांदेवाले (६), पंकज कोटलवार (६), डॉ. सुरुची नाईक (३), डॉ. वीरेंद्र ताटके(२), आसावरी काकडे (१४), श्याम कुलकर्णी (२६), किशोर कुलकर्णी, रामदास खरे (६), अतुल देशपांडे, लक्ष्मण भोळे, दत्तात्रय भापकर, मुग्धा कर्णिक (५), मंगेश चौधरी, प्र. सु. हिररकर (३), बंकटलाल जाजू (४), प्रवीण ना दवणे, आर्या जोशी, डॉ. सरोज सहस्रबुद्धे (१०), अरविंद बुधकर (४), जयश्री पटवर्धन (७), श्रीरंग कौलगी (५), यशवंत कदम (११), पांडुरंग सूर्यवंशी (४), सुधीर कारखानीस (८), मिलिंद कपाळे, मुकुंद कर्णिक (३), श्रीराम काळे (७), शैलेश पुरोहित (४), बी बी देसाई (२), श्रीनिवास शारंगपाणी (३) रामकृष्ण बाक्रे(३) दिगंबर सलगर(२), विजया टिळक, संजय टाकळगव्हाणकर(२), पांडुरंग भागवत, मिलिंद बेंबळकर, गायत्री साळवणकर(३), भारती बिर्जे डिग्गीकर(३), विकास भावे, डॉ सुनील सावंत, अशोक बेंडखळे, सुहास साने, सुवर्णा लेले, शशिकांत कर्डेकर(२), स्वाती वर्तक, भारती सावंत, अभिषेक ठमके, हर्षवर्धन यादव(२), दिगंबर सलगर(३), कैलास बडगुजर असे अनेक ज्येष्ठ व अनुभवी, कसलेले लेखक ई साहित्याच्या द्वारे आपली पुस्तके लाखो लोकांपर्यंत विनामूल्य पोहोचवतात.

अशा साहित्यमूर्तींच्या त्यागातूनच एक दिवस मराठीचा साहित्य वृक्ष जागतिक पटलावर आपली ध्वजा फडकवील याची आम्हाला खात्री आहे. यात ई साहित्य प्रतिष्ठान एकटे नाही. ही एक मोठी चळवळ आहे. अनेक नवनवीन व्यासपीठे उभी रहात आहेत. त्या त्या व्यासपीठांतून नवनवीन लेखक उदयाला येत आहेत. आणि या सर्वांचा सामूहिक स्वर गगनाला भिडून म्हणतो आहे.

।आणि ग्रंथोपजीविये । विशेषीं लोकीं 'इ'ये ।
दृष्टादृष्ट विजये । होआवे जी॥

